

Examining the Apparent Conflict Between Narrations of Imam Ali and the Imami View on the Superiority of the Ahl al-Bayt over the Companions in the Book Al-Imāmah wa al-Naṣṣ

Anwar Bameri¹ , and Mohammad Afshari² ✉, and Farzad Fooladivaneh³

1. Graduated from the fourth level of Islamic theology, Institute of Islamic Denominations, Seminary, Qom, Iran. Email: anvarbamari320@gmail.com
2. Corresponding Author, PhD student in Islamic History, Baqir al-Uloom University, History Researcher at Aimmat Athar (peace be upon them) Higher Education Institute, Qom, Iran. Email: mohammadafshari213@gmail.com
3. Level 3 Scholar of Islamic Denominations, Institute of Higher Education of the Holy Imams (peace be upon them), Qom, Iran. Email: fooladifarzad576@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
12 September 2025

Received in revised form:
11 November 2025

Accepted:
12 December 2025

Available online:
1 January 2026

Keywords:
Superiority of the Ahl al-Bayt, Imam Ali, Virtues of the Companions, Faysal Nūr, Al-Imāmah wa al-Naṣṣ.

ABSTRACT

Objective: To examine the claim of the equality of the virtues of the Ahl al-Bayt with those of other Companions of the Prophet, and to assess whether this view conflicts with the Imami stance on the superiority of the Infallible Imams.

Method: The research was conducted using an analytical-critical approach: ten narrations attributed to Imam Ali, cited in the book Al-Imāmah wa al-Naṣṣ to substantiate the claim of equality in virtues, were critically evaluated regarding their chain of transmission (isnād) and semantic implication (dalālah).

Findings: Most of these narrations suffer from weaknesses in their isnād. Even if their authenticity were established, they would only imply the virtue of certain Companions relative to earlier nations (as the “best nation”), not equality in virtue with the Ahl al-Bayt.

Numerous Qur’anic verses and narrations indicate varying degrees of virtue among the Companions; some were even reprimanded.

The phrase “best nation” in Imam Ali’s narrations, upon comprehensive analysis, is interpreted to refer to the Imams.

Conclusion: There is no contradiction between these narrations and the Imami position on the superiority of the Ahl al-Bayt. The claim of equality in virtues lacks a sound basis, given the weaknesses in their transmission and implications, and is inconsistent with other authoritative Islamic sources.

Cite this article: Bameri, A.; & Afshari, M.; & Fooladivaneh, F. (2025). Examining the Apparent Conflict Between Narrations of Imam Ali and the Imami View on the Superiority of the Ahl al-Bayt over the Companions in the Book Al-Imāmah wa al-Naṣṣ. *Comparative Hadith Sciences*, 12 (23), 375-416.

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

This research, adopting a descriptive–analytical and critical approach, examines Faiṣal Nūr’s claim in his book *al-Imāmah wa al-Naṣṣ* that the virtues of the Companions (aṣḥāb) of the Prophet ﷺ and the Ahl al-Bayt [^] are reported identically and equally in Shī‘ī sources. In fact, Faiṣal Nūr’s claim forms part of his broader effort to challenge the Imāmī stance on the superiority of the Ahl al-Bayt [^] over other Companions—a stance considered a core tenet of Shī‘ism and, by some, even a foundational principle of the religion itself. Since the superiority of the Ahl al-Bayt [^] is a necessary condition for Imāmate in Imāmī theology, doubting this superiority inherently paves the way for doubt regarding their exclusive right to the Imāmate—and ultimately, undermines the religion and doctrine of Imāmī Shī‘ism.

Methodology

This study employs a descriptive–analytical methodology with critical foundations. First, the ten narrations (riwāyāt) cited by Faiṣal Nūr to substantiate the equality of the virtues of the Companions and the Ahl al-Bayt [^] were broadly categorized into two groups: (1) narrations referring to the state before the creation of the Companions; and (2) narrations concerning their condition after their creation. Each group was then critically evaluated from two angles: isnād (chain of transmission) and dalālah (semantic content). In the isnād analysis, the reliability, authentication, or discreditation of narrators in the chains were assessed using Imāmī and Sunnī biographical sources (‘ilm al-rijāl). In the dalālah analysis, the meanings of the narrations were examined alongside other narrations, Qur’anic verses, and the overall Imāmī outlook to determine whether they are consistent, abrogated, or otherwise reliable.

Findings

Isnād Critique of Pre-Creation Narrations

Three pre-creation narrations were examined:

“Ummatuk khayr ummah” (Your nation is the best of nations), reported by Abū ‘Umar al-Anṣārī, Ka‘b al-Aḥbār, and Wahb ibn Munabbih—all of whom are severely discredited in Imāmī sources (labeled kadhdhāb, munāfiq, ḍa‘īf). Although Ibn ‘Abbās appears in the chain, numerous narrations cast doubt on his reliability, and al-‘Allāmah al-Ḥillī has defended his trustworthiness; however, the weakness of the other narrators still undermines the narration’s credibility.

“Mā ra’aytu anwara min ḥadhihi al-ummah” (I have not seen any light brighter than this in the nation), reported marfū‘ and mursal from Imām Mūsā ibn Ja’far ×. According to Imāmī ‘ilm al-rijāl, both mursal and marfū‘ narrations lacking a complete, reliable chain are not ḥujjah.

“Innī ajid fī al-lawḥi ummahan hiya khayr ummah” (Indeed, I find in the tablets a nation that is the best of nations), reported mudmarah (with an ambiguous pronoun). Although its narrators—Thābit ibn Dīnār and Ḥakam ibn Dhuhayr—are deemed thiqa and jalīl al-qadr in Imāmī sources, the ambiguity of the pronoun—and especially the absence of a thiqa and muwaqqad narrator—renders its ḥujjiyyah questionable.

Isnād Critique of Post-Creation Narrations

Of the seven post-creation narrations examined, five were deemed weak on isnād grounds:

“Famā udrī aḥadan minkum”: Weak due to ‘Amr ibn Shammir’s discreditation in Imāmī sources.

“Annabashshara ummataka bi-al-zīn”: Mursal and marfū‘, with no complete chain or named narrators.

Narration cited in the Dīwān attributed to Imām ‘Alī ×: Doubt persists regarding its attribution, due to inauthentic or inconsistent poetry, and ambiguity over the actual author.

“Uṣṣiyukum bi-aṣḥāb nabiyyikum”: The chain includes Abū al-Mufaḍḍal al-Shaybānī, who is severely discredited (waḍḍā‘ kathīr al-manākīr), rendering the chain unreliable.

“Hum wa-llāh rubbā’ al-Islām”: Its chain is unrecorded in Imāmī sources; in Dalā’il al-nubuwwah by Abū Nu‘aym al-Iṣfahānī, narrators include al-Wāqidī (severely discredited), Ishāq ibn Ḥabāb, and Yaḥyā ibn Ya‘lā—two of whom are majhūl.

In contrast, two narrations—“Aqawaman ‘alā ‘ahd khalīlī” and “Adhkartu aqawaman yubātīna li-rabbihim”—were deemed ṣaḥīḥ and mu’tabar on isnād grounds. Their chains include prominent narrators such as al-Kulaynī, al-Qummī, al-Burqī, Ḥasan ibn Muḥabbūb, ‘Abdullāh ibn Sinān, and Ma’rūf ibn Khurbuzz—explicitly recognized in Imāmī ‘ilm al-rijāl as thiqa, jalīl al-qadr, and aṣḥāb al-ijmā’.

Dalālah Critique of Narrations

Assuming these narrations genuinely emanate from Imām ‘Alī ×, their dalālah is consistent with other narrations. However, to correctly interpret the

term “ummah of the Prophet |”—described in narrations as khayr ummah—one must examine its referents precisely. The Qur’an and narrations indicate:

Some Companions are explicitly condemned in the Qur’an and narrations as munāfiqūn, fāsiqūn, marḍā al-qulūb, or nearing irtidād.

The Prophet | clearly warned that those who deliberately lie about him will reside in Hellfire.

Certain Companions—such as Busr ibn Arṭāh and ‘Abdullāh ibn Zubayr—were cursed and censured by Imām ‘Alī × for violence and corruption.

Thus, it is untenable to attribute equal virtue to all Companions.

In Qur’anic verse 100 of Sūrah al-Tawbah, the particle min is used ta‘bīdī (partitive), not bayānī (explanatory) (Ṭabāṭabā’ī, 1412: 18/301), indicating that al-sābiqūn al-awwalūn refers only to some Companions—not all. Moreover, the verse continues: “Allah is pleased with them”—a statement contradicted elsewhere, where some Muhājirūn are labeled fāsiqūn.

In narrations from the Ahl al-Bayt, the phrase “best of nations” is explicitly interpreted as referring specifically to the Infallible Imāms and their genuine Shī‘ah. Imām Bāqir × and Imām Ṣādiq × state: “The ‘best of nations’ refers to Prophet Muḥammad | and the Infallible Imāms ^” (Majlisī, 1403: 24/153). The Ahl al-Bayt—described as “kannahum nūr waḥid” (as if they were a single light) (Ṣadūq, 1403: 398) and designated as the Thaqalayn (the Two Weighty Things) alongside the Qur’an—are categorically incomparable with the Companions. Imām ‘Alī × explicitly states: “None of this nation can be compared to the family of Muḥammad” (Ibn ‘Asākir, 1415: 2/459).

Conclusion

Faiṣal Nūr bases his claim of equal virtue for the Companions and Ahl al-Bayt ^ on narrations that are, for the most part, weak on isnād grounds.

Narrations deemed ṣaḥīḥ on isnād (e.g., those in al-Kāfī and al-Amālī) do not contradict the superiority of the Ahl al-Bayt; rather, they acknowledge the virtue of some Companions while reaffirming the superiority of the Infallibles ^.

In narrations from the Infallibles, “ummah of the Prophet |” specifically refers to the Imāms ^ and their genuine Shī‘ah—not all Companions.

Faiṣal Nūr commits a fallacy of division and composition: he extrapolates a universal conclusion about equal virtue from particular, context-specific narrations.

In Imāmī theology, the superiority of the Ahl al-Bayt over other Companions is a doctrinal principle; doubting it opens the door to doubt about the Imāmate—and ultimately, to the weakening of the religion itself.

Suggested next step: Would you like a comparative analysis of key narrations cited by Faiṣal Nūr against their counterparts in Sunnī sources?.

بررسی پنداره تعارض روایات امام علی (ع) با نگرش افضلیت اهل بیت (ع) بر صحابه در کتاب «الامامة والنص»

انور بامری^۱ و محمد افشاری^۲ و فرزاد فولادی‌ونه^۳

۱. دانش آموخته سطح چهار کلام اسلامی، موسسه مذاهب اسلامی، حوزه علمیه، قم، ایران. رایانامه: anvarbamari320@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشجو دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، پژوهشگر تاریخ موسسه آموزش عالی ائمه اطهار (ع)، قم، ایران. رایانامه: mohammadafshari213@gmail.com
۳. دانش آموخته سطح سه مذاهب اسلامی، موسسه آموزش عالی ائمه اطهار (ع)، قم، ایران. رایانامه: fooladifarzad576@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	افضلیت اهل بیت (ع) بر سایر صحابه پیامبر اکرم (ع) از شرایط اساسی امامت در اعتقادات امامیه به شمار می‌آید؛ موضوعی که دلایل عقلی و نقلی فراوانی برای آن ذکر شده است. نویسنده کتاب «الامامة والنص» با استناد به ده روایت منسوب به امام علی (ع)، درصدد اثبات تساوی فضائل اهل بیت (ع) با سایر صحابه و نشان دادن تعارض میان نگرش امامیه در باب افضلیت ائمه معصومین (ع) و سنت امام علی (ع) است. با توجه به انتشار گسترده این دیدگاه به صورت ترجمه‌شده و رایگان در فضای رسانه‌ای و مجازی، و احتمال تأثیرگذاری آن بر افراد ناآگاه نسبت به مسائل دینی، این نوشتار با رویکرد تحلیلی - انتقادی به بررسی اسناد و دلالت‌های روایات مذکور پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اغلب این روایات از نظر سندی دارای اشکال اند و حتی در فرض صحت صدور، تنها بر وجود فضیلت در میان برخی از اصحاب رسول خدا (ص) دلالت دارند؛ فضیلتی که در مقایسه با امت‌های پیامبران گذشته، آنان را «بهترین امت» معرفی می‌کند. با این حال، این روایات هیچ‌گونه دلالتی بر همسانی فضائل صحابه با اهل بیت (ع) ندارند. نتایج تحقیق بیانگر آن است که با تلفیق آیات و روایات، درجات متفاوتی از فضل در میان صحابه قابل شناسایی است؛ به گونه‌ای که برخی از آنان حتی مورد سرزنش قرار گرفته‌اند. افزون بر این، عنوان «بهترین امت» که در روایت امام علی (ع) به نیکی توصیف شده است، پس از بررسی همه روایات، به خود ائمه (ع) تفسیر می‌شود. بنابراین، میان روایات امام علی (ع) و نگرش امامیه در باب افضلیت اهل بیت (ع) نسبت به صحابه هیچ‌گونه تعارضی وجود ندارد...
تاریخ دریافت: ۲۱ شهریور ۱۴۰۴ تاریخ بازنگری: ۲۰ آبان ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۲۱ آذر ۱۴۰۴ تاریخ انتشار: ۱۱ دی ۱۴۰۴	
کلیدواژه‌ها: افضلیت اهل بیت (ع)، امام علی (ع)، فضائل صحابه، فیصل نور، کتاب الامامة والنص.	

استناد: بامری، انور؛ و افشاری، محمد؛ و فولادی‌ونه، فرزاد (۱۴۰۴). بررسی پنداره تعارض روایات امام علی (ع) با نگرش افضلیت اهل بیت (ع) بر صحابه در کتاب «الامامة والنص». *علوم حدیث تطبیقی*. ۱۲ (۲۳)، ۳۷۵-۴۱۶.

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

از مباحث اعتقادی هویت بخش امامیه، مسئله افضلیت اهل بیت (ع) نسبت به سایر صحابه پیامبر اکرم (ع) است؛ امامیه برای این نگرش خود براهین عقلی و نقلی فراوانی اقامه کرده است. نویسنده معاصر وهابی با نام مستعار «فیصل نور» در کتاب الامامة و النص کوشیده است نگرش امامیه در برتری اهل بیت (ع) بر سایر صحابه رسول خدا (ع) را به چالش کشیده و آن را منافی سنت اهل بیت (ع) و منابع روایی جلوه دهد. وی برای رسیدن به مقصود خویش به ده روایت منسوب به امام علی (ع) استناد کرده است.

با توجه به اینکه امامت و رهبری اهل بیت (ع) از منظر امامیه از جمله اصول مذهب، و حتی از نگاه برخی، از اصول دین به شمار می آید (مفید، بی تا، ۷)، و نیز به دلیل اینکه افضلیت اهل بیت (ع) بر سایر صحابه پیامبر اکرم (ع) از شرایط امامت در اعتقادات امامیه محسوب می شود (مفید، بی تا، ۳۹-۴۰)، بنابراین امامت با افضلیت و برتری اهل بیت (ع) بر سایر صحابه گره خورده و لازمه اجتناب ناپذیر آن است. از این رو، تردید در برتری اهل بیت (ع) بر سایرین و تضعیف آن، به خودی خود زمینه ساز تردید در انحصار امر امامت در آنان و به تبع آن تضعیف دین و مذهب امامیه خواهد شد. بر همین اساس، نوشتار حاضر در پاسخ به ادعای فیصل نور در کتاب الامامة و النص، با روش توصیفی — تحلیلی و رویکرد انتقادی، درصدد سنجش اسناد و دلالت های روایات ده گانه دال بر یکسانی فضائل صحابه و اهل بیت (ع) است.

در این راستا، مطالعات متعددی به بررسی شبهات موجود در کتاب الامامة و النص پرداخته اند. از جمله این پژوهش ها می توان به پایان نامه «نقد و بررسی شبهات فیصل نور در بخش امامت و القرآن الامامة و النص» نوشته مصطفی غفوری اشاره کرد. این پایان نامه به بررسی دلالت آیات و تحلیل سندی و دلالی روایاتی پرداخته است که فیصل نور برای انکار اصل امامت اهل بیت (ع) به آنها استناد کرده است. پایان نامه دیگری با عنوان «نقد و بررسی شبهات نصوص امامت با تأکید بر کتاب الامامة و النص» تألیف فیصل نور، توسط محمدرضا سجادی طلب نگاشته شده که در آن به بررسی شبهات مربوط به اصل امامت و مهدویت پرداخته شده است. همچنین، پایان نامه ای با عنوان «نقد شبهات عصمت حضرت زهرا (ع)، امام حسن (ع) و امام حسین (ع)» نوشته حسن اکبری، به طور خاص بر شناخت و ارزیابی شبهات عصمت این بزرگواران در کتاب الامامة و النص متمرکز گردیده است.

علاوه بر این، مقاله‌ای با عنوان «بررسی و نقد‌پندار تعارض روایات نبوی با نصوص امامت؛ پاسخ به شبهات فیصل نور» از سعید رسالتی و عزالدین رضائزاد منتشر شده که در آن به دفاع از نصوص امامت و پاسخ به ادعای جعلی بودن آنها و همچنین شبهه تعارض نصوص امامت با روایات نبوی پرداخته شده است.

پژوهش‌های پیشین تلاش کرده‌اند به شبهات کتاب «الامامة و النص» پاسخ دهند، اما بیشتر بر بررسی شبهات امامت، مهدویت، عصمت و تعارض روایات نبوی با نصوص امامت متمرکز بوده‌اند. پژوهش حاضر، با استفاده از روش توصیفی — تحلیلی و استخراج استدلال‌های موجود در کتاب الامامة و النص، به سنت امام علی (ع) در اثبات یکسانی فضائل صحابه و اهل بیت (ع) پرداخته و از نظر سندی و دلالتی روایات مربوطه را تحلیل می‌کند. با وجود این تلاش‌ها، تاکنون هیچ کتاب، پایان‌نامه، مقاله یا نوشته‌ای که به‌طور مستقل به این موضوع پرداخته باشد، یافت نشده است.

الف. مفهوم‌شناسی

۱. افضلیت

«افضلیت» از ریشه «فضل» به معنای برتری چیزی بر چیز دیگر یا شخصی بر شخص دیگر است و در لغت به مفهوم زیادتی از حد وسط و خیر نیز اشاره دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ۳۸۱؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۵۰۸/۴). در اصطلاح، افضلیت به معنای برتری در کمالات انسانی و معنویت به شمار می‌آید (طوسی، ۱۴۰۶: ۳۰۷).

در این پژوهش، مراد از افضلیت، برتری ائمه معصومین (ع) بر دیگر صحابه پیامبر اکرم (ص) است. از دیدگاه امامیه، این مفهوم به عنوان یکی از بایستگی‌های امام معرفی می‌شود؛ بدین معنا که امام باید در علم، شجاعت، پارسایی، تدبیر، سیاست، و همچنین در عبادت و بهره‌مندی از پاداش الهی، در مرتبه‌ای بالاتر قرار داشته و نزد خداوند مقرب‌تر باشد (نوبختی، ۱۴۱۳: ۷۶؛ شریف مرتضی، ۱۴۱۳: ۴۲۹۰؛ بحرانی، ۱۴۰۶: ۱۸۰).

۲. اهل بیت

واژه «اهل بیت» در زبان عربی از دو کلمه «أهل» و «بیت» تشکیل شده است. کلمه «أهل» به معنای مأنوس شدن، شایستگی و سزاواری به کار می‌رود و مشهورترین معنای آن «شایستگی» است

(ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۸/۱۱؛ اصفهانی، ۱۴۰۴: ۲۹؛ تهبانوی، بی تا، ۲۸۷/۱). واژه «آل» نیز تغییر یافته‌ای از کلمه «أهل» به شمار می‌آید (اصفهانی، ۱۴۰۴: ۳۰).

«أهل» بیانگر نوعی ارتباط و وابستگی است که می‌تواند میان انسان‌ها یا میان انسان و غیرانسان برقرار باشد؛ مانند رابطه همسر با شوهر، ارتباط امت با پیامبر خود، پیوند شهروندان با شهر، وابستگی پیروان هر دین و آیین به آن دین و آیین، و نیز افرادی که دارای علم، حرفه یا هنر خاصی هستند. همه این موارد مصداق واژه «أهل» محسوب می‌شوند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۸۹/۴؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱۵۰/۱).

زمانی که اصطلاح «اهل بیت» به صورت مطلق و بدون قید به کار رود، به خاندان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) اشاره دارد؛ به دلیل آیه‌ای که خداوند می‌فرماید: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب/ ۳۳) (اصفهانی، ۱۴۰۴: ۲۹). بنابراین، مقصود از اهل بیت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شامل حضرت زهرا (علیها السلام)، امیرالمؤمنین (علیه السلام)، امام حسن (علیه السلام)، امام حسین (علیه السلام) تا حضرت مهدی (عج) است؛ همچنان که آیات قرآن و روایات معصومین (علیهم السلام) بر این موضوع دلالت دارند (طبری، ۱۴۱۲: ۷-۶/۲۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۳۶/۳۶؛ ح ۱۹۹؛ طباطبایی، ۱۴۱۲: ۳۱۲/۱۶).

۳. شناخت نامه کتاب الامامه و النص

نویسنده کتاب الامامه و النص، فردی با نام مستعار «فیصل نور» است. هرچند در خود کتاب اطلاعات دقیقی درباره نویسنده ارائه نشده، اما او در فضای مجازی حضوری فعال دارد. وبگاه وی به نشانی www.fnoor.com شامل حدود بیست و پنج هزار عنوان کتاب و مقاله علیه امامیه و انقلاب اسلامی ایران است که به نظر می‌رسد تدوین و گردآوری آنها نتیجه فعالیت گروهی باشد.

کتاب الامامه و النص نخستین بار در کشور یمن و در شهر صنعاء، به زبان عربی توسط انتشارات «دارالصدیق» منتشر شد. سپس در سال ۱۳۸۸ هجری شمسی به فارسی ترجمه و با عنوان امامت در پرتو دین عرضه گردید. این اثر مورد توجه دو عالم اهل سنت، یعنی «سعد بن عبدالله الحمید» (عضو هیئت علمی دانشگاه ملک سعود) و «عثمان خمیس» (مفتی وهابی) قرار گرفته و آنان آن را تحسین کرده‌اند (فیصل نور، بی تا، ۱۲/۷).

فیصل نور کتاب خود را در چهار باب ساماندهی کرده و به موضوعاتی همچون: عدم وجود نص برای امامت، موضع قرآن در مسئله امامت و ادعای تحریف قرآن توسط امامیه، موضع روایات در این زمینه، بطلان عقاید امامیه در باب افضلیت اهل بیت علیهم‌السلام نسبت به انبیاء علیهم‌السلام، عدم عصمت ائمه علیهم‌السلام، عدم برتری اهل بیت خاص رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم بر سایر صحابه، و تساوی فضیلت صحابه با اهل بیت علیهم‌السلام در منابع شیعی پرداخته است.

ب. نقد و بررسی اسناد روایات دال بر یکسانی فضایل صحابه و اهل بیت علیهم‌السلام

فیصل نور در کتاب الامامة و النص به منظور استدلال بر دیدگاه خود درباره همسانی فضایل صحابه و اهل بیت علیهم‌السلام، به دو دسته از روایات منسوب به امام علی علیه‌السلام استناد می‌کند. دسته نخست شامل روایاتی است که بر یکسان بودن فضایل صحابه و اهل بیت علیهم‌السلام پیش از آفرینش آنان دلالت دارد. دسته دوم مربوط به روایاتی است که به وضعیت پس از آفرینش صحابه اشاره می‌کند. در ادامه، این نوشتار با رویکرد تحلیلی — انتقادی به بررسی سندی و دلالتی هر دو دسته از روایات پرداخته و میزان اعتبار و دلالت آنها را در چارچوب مبانی امامیه ارزیابی خواهد کرد.

۱. روایات مربوط به قبل از آفرینش صحابه

فیصل نور در کتاب الامامة و النص، به منظور اثبات همسانی فضایل صحابه و اهل بیت علیهم‌السلام، سه روایت منسوب به امام علی علیه‌السلام را مورد بررسی قرار داده است؛ روایاتی که به مرحله پیش از آفرینش صحابه مربوط می‌شوند. وی تلاش کرده است با استناد به این روایات، برابری فضائل میان صحابه و اهل بیت علیهم‌السلام را نتیجه‌گیری کند. در ادامه، این نوشتار با رویکرد توصیفی — تحلیلی و انتقادی، به بررسی سندی و دلالتی این سه روایت پرداخته و میزان اعتبار و دلالت آنها را در چارچوب مبانی امامیه ارزیابی خواهد کرد.

یک. روایت «أمتك خير أمة»

از امیر مؤمنان علی علیه‌السلام نقل شده است: «وقتی خداوند محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم را پیش از آفرینش آب، عرش، کرسی، آسمان‌ها، زمین، لوح، قلم، بهشت، جهنم، ملائکه، آدم و حوا به صورت نوری آفرید، به او فرمود: تو برگزیده، دوست و بهترین خلق من هستی و امت تو بهترین امتی است که برای مردم برانگیخته شده‌اند» (فیصل نور، بی‌تا، ۴۳۱؛ بکری، ۱۴۱۱: ۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۹/۱۵ و ۵۴/۲۰۰).

سند این روایت چنین گزارش شده است: «ابوالحسن بکری از ابی عمر انصاری، از کعب الأحبار، وهب بن منبه و ابن عباس از امیرالمؤمنین (علیه السلام) نقل کرده‌اند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۶/۱۵).

علامه مجلسی بر این باور است که ابوالحسن بکری، استاد شهید ثانی و نویسنده کتاب الانوار بوده است (همان: ۲۹/۲۵) و سه کتاب الانوار فی مولد النبی محمد (علیه السلام)، وفاة الزهراء و مقتل امیرالمؤمنین به او نسبت داده شده است (همان: ۲۲/۱ و ۴۱). با این حال، وی غالب روایات نقل شده از کتاب بکری را از سنخ «مراسیل» و مشتمل بر مسائل غریب می‌داند (همان: ۱۰۴/۱۵). در مقابل دیدگاه علامه مجلسی، برخی محققان معتقدند که نام «ابوالحسن بکری» به دو نفر اطلاق می‌شود:

ابوالحسن علی بن محمد بکری: استاد روایت شهید ثانی، که تنها در قالب اجازه روایت میان اهل سنت و شیعه شناخته می‌شود. وی در قرن دهم می‌زیسته و مذهبش شافعی بوده است (عسکری، ۱۳۸۷: ۲۴۱).

ابوالحسن احمد بن عبدالله بکری: مؤلف کتاب‌های الانوار فی مولد النبی (علیه السلام)، مقتل امیرالمؤمنین و وفاة فاطمه الزهراء، که هیچ ارتباطی با شهید ثانی نداشته است. به نظر می‌رسد وی به قرن هفتم تعلق داشته باشد؛ زیرا سید محسن امین (امین، ۱۴۰۶: ۳۷/۹ و ۱۲/۳) و آقا بزرگ تهرانی (تهرانی، ۱۴۰۸: ۴۰۹/۹) او را عالمی اشعری معرفی کرده‌اند که پیش از ابن تیمیه می‌زیسته و در سال ۷۲۸ق درگذشته است. این محققان، اشتباه علامه مجلسی را ناشی از اشتراک در کنیه این دو بکری دانسته‌اند. ذهبی نیز ضمن نسبت دادن کتاب ضیاء الانوار به او، مطالب آن را غالباً دروغ و نادرست می‌داند و درباره‌اش می‌نویسد: «واضع القصص التي لم تكن قط» (زرکلی، ۱۹۸۰م: ۱۵۶/۱-۱۵۵). همچنین، علامه عسکری بر این باور است که ابوالحسن بکری - مؤلف کتاب الانوار - احادیث خرافی را به منابع اسلامی افزوده است (عسکری، ۱۳۸۸: ۵۲۴).

بنابراین، بکری‌ای که راوی این حدیث است، استاد شهید ثانی نیست؛ هرچند بکری استاد شهید ثانی نیز سنی مذهب و شافعی بوده و توثیق صریحی درباره او وجود ندارد. با این حال، چون شهید ثانی شخصیتی جلیل‌القدر و رجال‌شناس بوده و از استاد خود - بکری - روایت نقل کرده است، می‌توان به بکری استاد شهید ثانی اعتماد کرد. اما از آنجا که راوی این روایت تضعیف شده و با بکری استاد شهید ثانی تفاوت دارد، نمی‌توان به قول او اعتماد کرد؛ اشتباه علامه مجلسی نیز ناشی از اشتراک کنیه این دو بکری بوده است.

«ابو عمر انصاری» از راویان اهل سنت است که در کتب رجالی امامیه توثیق نشده و از افرادی مانند کعب الأخبار و وهب بن منبه روایت نقل کرده است. درباره او مدح یا ذمی ذکر نشده و در منابع رجالی مهمل گذاشته شده است. نام وی در برخی از کتب اهل سنت مانند تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام (ذهبی، ۱۴۰۹: ۴۶۸/۶) و تاریخ مدینه دمشق (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۲۷/۱۹)، و نیز در منابع امامیه همچون مدارک فقه اهل السنة علی نهج وسائل الشیعة (طباطبایی، ۱۴۳۳: ۷۰/۳) و بحارالانوار (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۹/۱۵ و ۲۰۰/۵۴) آمده است، اما بدون ارزیابی رجالی مشخص.

«کعب الأخبار» از شخصیت‌های برجسته اهل کتاب به شمار می‌آید که در منابع امامیه به عنوان فردی کذاب، منافق و قلباً معتقد به آیین یهود معرفی شده است (ورام، ۱۳۶۹: ۵/۲-۶؛ مازندرانی حائری، ۱۴۱۶: ۲۵۵/۵؛ عسکری، ۱۳۸۸: ۴۹۳/۱).

«وهب بن منبه» نیز در ابتدا یهودی بود و سپس اسلام آورد (ابن ندیم، بی‌تا، ۳۲). در کتب رجالی امامیه، او به عنوان شخصیتی ضعیف و کذاب (رجال نجاشی، ۳۴۸؛ ابن ندیم، بی‌تا، ۱۴۴ و ۶۲۲) یا مجهول (مامقانی، ۱۴۳۱: ۱۶۱/۱) شناخته شده است.

درباره ابن عباس، در کتاب رجال کشی هشت روایت نقل شده که سه روایت در مدح و پنج روایت در مذمت اوست. کشی تنها به نقل روایات بسنده کرده و نظر خاصی ارائه نداده است (کشی، ۱۴۰۴: ۲۷۳/۱). برخی محققان روایات قدح را ضعیف دانسته‌اند (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۶۵/۷). علامه حلی با ذکر معیارهایی همچون صحابی پیامبر بودن ابن عباس، محبت او به حضرت علی علیه السلام و شاگردی نزد ایشان، صریحاً به دفاع از ابن عباس پرداخته است. وی روایات قدح کشی را نقد کرده و برای بررسی تفصیلی آنها به کتاب الکبیر خود ارجاع داده است که متأسفانه در دسترس نیست (حلی، ۱۳۸۱: ۱۹۰). با توجه به وجود افرادی چون بکری، ابو عمر انصاری، کعب الأخبار و وهب بن منبه در سلسله سند این روایت، سند روایت از نظر اعتبار مخدوش است. با این حال، از آنجا که روایات قدح ابن عباس ضعیف شمرده شده و علامه حلی عباراتی درباره او به کار برده که دلالت بر وثاقت وی دارد، ضعف سندی روایت تا حدی برطرف می‌گردد.

دو. روایت «ما رأیت أنور من هذه الأمة»

از امیر مؤمنان علی علیه السلام نقل شده است: «خداوند سیمای محمد صلی الله علیه و آله و امت او را به حضرت ابراهیم نشان داد. حضرت ابراهیم عرضه داشت: پروردگارا! در میان امت‌های پیامبران، امتی

نورانی تر و باشکوه تر از این ندیده‌ام. اینان چه کسانی هستند؟ ندا آمد: این اُمّت محمد (صلی الله علیه و آله) است» (فیصل نور، بی تا، ۴۳۲؛ دیلمی، ۱۴۱۲: ۲/۲۱۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۶/۳۴۷؛ شامی، ۱۴۲۰: ۶۷). این روایت در بحار الانوار از کتاب ارشاد القلوب دیلمی نقل شده و بدون ذکر سلسله سند، به امام موسی بن جعفر (علیه السلام) نسبت داده شده است. بدین ترتیب، روایت از نظر سندی در شمار احادیث مرسله و مرفوعه قرار می‌گیرد (برای تعاریف متعدد حدیث مرفوع، ر.ک: مامقانی، ۱۴۱۱: ۱/۲۰۷؛ شهید ثانی، ۱۴۰۸: ۹۸؛ سبحانی، ۱۳۹۳: ۵۹).

روایت مرسله و مرفوعه به دلیل گسست در ارتباط میان رجال، فقدان ذکر نام راوی و نبود یقین به وثاقت ناقلان، نزد مشهور علمای امامیه قابل اعتنا نیست (شهید ثانی، ۱۴۰۸: ۱۳۷؛ عاملی کرکی، ۱۴۱۴: ۲/۵۶؛ خمینی، بی تا، ۴/۵۲۶؛ ایروانی، ۱۴۳۱: ۲۱۴).

سه. روایت «إني أجد في الألواح أمة هي خير أمة»

از امام علی (علیه السلام) نقل شده است: «حضرت موسی عرضه داشت: خدایا! در الواح، اُمّتی را می‌بینم که بهترین اُمّتی است که برای مردم برانگیخته شده‌اند؛ آنان به معروف فرمان می‌دهند و از منکر باز می‌دارند. پس آن اُمّت را اُمّت من قرار ده. خداوند فرمود: آنان اُمّت محمد (صلی الله علیه و آله) هستند» (فیصل نور، بی تا، ۴۳۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۷/۳۱۷؛ حر عاملی، ۱۴۲۲: ۱/۲۲۲).

این روایت در کتاب إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات (حر عاملی، ۱۴۲۲: ۱/۲۲۲) به نقل از مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۳/۱۳۷) به صورت مضمرة نقل شده است. در این نقل، روایت از ابوحزمه ثمالی و حکم بن ظهیر آمده است. از آنجا که روایت مضمرة به دلیل حذف نام معصوم در سلسله سند، احتمال بازگشت ضمیر به غیر معصوم را در پی دارد، برخی احتمال داده‌اند که مرجع ضمیر غیر معصوم باشد؛ اما با توجه به اینکه پیش‌تر روایتی از امام علی (علیه السلام) ذکر شده، احتمال بازگشت ضمیر به ایشان نیز وجود دارد.

نظر مشهور میان محدثان و فقهای امامیه آن است که اگر راوی‌ای که به واسطه او اضرار حاصل شده، از ثقات و اصحاب جلیل‌القدر باشد، چنین اضراری موجب قطع اتصال حدیث نمی‌شود؛ زیرا آنان جز از معصوم روایت نمی‌کردند. در غیر این صورت، روایت مضمرة حجت نخواهد بود (مامقانی، ۱۴۱۱: ۱/۳۳۳).

این روایت از ثابت بن دینار (ابوحمزہ ثمالی) (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۱۵) و حکم بن ظهیر (طوسی، ۱۴۱۴: ۶۰۶) نقل شده است. ثابت بن دینار در منابع رجالی امامیه از ثقات شمرده شده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۱۵؛ مشکینی اردبیلی، ۱۹۹۱: ۴۱؛ مامقانی، ۱۴۳۱: ۲۳/۱ و ۱۸۹). همچنین، با توجه به نقل روایات فراوان از حکم بن ظهیر در مدح ائمه علیهم‌السلام، وی نیز در شمار جلیل‌القدرها قرار گرفته و روایتش درخور اعتماد دانسته شده است (مامقانی، ۱۴۳۱: ۳۷۰).

۲. روایات مربوط به بعد از آفرینش صحابه

فیصل نور در کتاب الامامة و النص، به منظور اثبات همسانی فضایل صحابه و اهل بیت علیهم‌السلام، هفت روایت منسوب به امام علی علیه‌السلام را که به دوره پس از آفرینش صحابه مربوط می‌شود، مورد بررسی قرار داده است.

یک. روایت «فما أرى أحدا منكم»

امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «اصحاب محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را آنگونه دیده‌ام که هیچ‌یک از شماها به آنان شباهتی ندارید. آنان صبح را در حالی آغاز می‌کردند که موهایشان ژولیده و چهره‌هایشان غبارآلود بود. شب را در سجده و قیام به صبح می‌رساندند و پیشانی و گونه‌هایشان را در پیشگاه خدا به خاک می‌ساییدند. با یاد معاد آنچنان ناآرام بودند که گویی بر روی آتش ایستاده‌اند. از سجده‌های طولانی، بر پیشانی آنان پینه بسته بود. اگر یاد خدا برده می‌شد، آنچنان می‌گریستند که گریبان‌هایشان خیس می‌شد. همچون درختی در روز طوفانی که تحت فشار باد خم می‌شود، آنان نیز از ترس عذاب و به امید پاداش الهی خم و کشیده می‌شدند» (فیصل نور، بی‌تا، ۴۳۰؛ ورام، ۱۴۱۰: ۲۳۸/۱؛ نهج‌البلاغه، خطبه ۹۷).

فیصل نور با استناد به تعدادی از آیات قرآن، از جمله آیات ۱۰۰ و ۱۰۱ سوره توبه، استدلال کرده است که تمامی صحابه از جایگاهی والا برخوردارند. وی روایت مذکور از امام علی علیه‌السلام را به عنوان تأییدی بر سخن خود ذکر کرده و می‌گوید: خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ (توبه/۱۰۰).

او بر این باور است که واژه «من» در این آیه برای تأکید است، نه تبعیض؛ بنابراین، همه صحابه در بهشت جاودانه خواهند بود (فیصل نور، بی تا، ۴۲۲).

این روایت از ابن ابی الدنیا، از علی بن جعد، از عمرو بن شمر، از سدی، از ابی اراکه نقل شده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۲/۷۵).

«ابوبکر عبدالله بن محمد بن عبید القرشی» مشهور به ابن ابی الدنیا، بیشتر بر مذهب اهل سنت شناخته می شود (خوبی، ۱۴۱۳: ۹۴/۱۱؛ علیاری تبریزی، ۱۴۱۲: ۲۷۴/۵؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۲۹۸). برخی محققان نیز بر این باورند که از عبارات وی بوی تشیع استشمام می شود (شوشتری، ۱۴۱۰: ۹۰/۷؛ ابن ندیم، بی تا، ۲۳۶). ابن ابی الدنیا در منابع رجالی توثیق شده است (مامقانی، ۱۴۳۱: ۲۹۸/۲؛ همچنین ر.ک: مقاله «معجم مصنفات ابن ابی الدنیا» نوشته صلاح الدین المجدد).

علی بن جعد بر مذهب اهل سنت بوده و مهم ترین شاگردان او عبارتند از: یحیی بن معین، احمد بن حنبل، بخاری، ابوداود سجستانی، ابوالقاسم بغوی، ابوحاتم رازی و ابوزرعه رازی (ابن ابی حاتم، ۱۲۷۱: ۱۷۱/۶). برخی از علمای اهل سنت وی را حافظ حدیث و ثقه دانسته اند (همان)، اما برخی دیگر همچون احمد بن حنبل به سبب برخی عقاید او را نکوهش کرده و نقل حدیث از وی را به کلی منع کرده اند (ابن عدی، بی تا، ۲۱۴/۵). همچنین، برخی او را منحرف از حق معرفی کرده اند (عسقلانی، ۱۴۰۶: ۲۵۶/۷). از این رو، در منابع اهل سنت درباره علی بن جعد، جرح و تعدیل های متفاوتی ذکر شده و در آثار امامیه نیز تنها به نقل همین جرح ها بسنده شده است (مظفر، ۱۴۲۶: ۱۷۵/۳). بنابراین، در منابع امامیه توثیق صریحی درباره وی وجود ندارد و آراء پیرامون او متشتت است.

«عمرو بن شمر» در کتب رجالی امامیه به صراحت تضعیف شده است (رجال نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۸۷؛ حلی، ۱۴۰۲: ۲۴؛ برقی، ۱۳۴۲: ۴۸۹).

منظور از «السّدی» در این روایت، اسماعیل بن عبدالرحمن بن ابی کریمه است (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۲/۳۳ و ۳۵/۳۳؛ اردبیلی، ۱۴۰۳: ۴۴۶/۲) که از اصحاب امام سجاد (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) به شمار می آید (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۱۰/۹؛ شوشتری، ۱۴۱۰: ۷۴/۲). توصیف مفسران درباره او دلالت بر مدح دارد (مامقانی، ۱۴۳۱: ۱۳۷/۱). ذهبی و ابن حجر نیز وی را با لفظ «صدوق» یاد کرده اند و ابن حجر او را متهم به تشیع دانسته است (به نقل از مامقانی، همان). بنابراین، السّدی در کتب رجالی امامیه و اهل سنت مورد مدح قرار گرفته و امامی ممدوح محسوب می شود.

«ابی‌اراکه بجلی کوفی» از اصحاب امام علی علیه السلام بوده و در منابع رجالی به عنوان راوی ثقه معرفی شده است (حلی، ۱۳۸۱: ۳۰۹؛ اردبیلی، ۱۴۰۳: ۳۶۴/۲؛ شوشتری، ۱۴۱۰: ۲۰۳/۱۱). وی در شمار اصحاب خاص امام علی علیه السلام مانند کمیل، مالک اشتر و اصبع بن نباته قرار دارد (برقی، ۱۳۴۲: ۶). بنابراین، او نیز ثقه و جلیل‌القدر محسوب می‌شود.

با این حال، در سلسله سند این روایت، «عمرو بن شمر» قرار دارد که در منابع رجالی امامیه به صراحت تضعیف شده است. از این‌رو، سند روایت از نظر اعتبار ضعیف ارزیابی می‌شود.

دو. روایت «أقواما علی عهد خلیلی»

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «در زمان دوست من محمد صلی الله علیه و آله، افرادی بودند که موهایشان آشفته و دل‌تنگ خدا بودند. آنان خاک‌آلود و با شکم‌های خالی شب را به روز و روز را به شب می‌رساندند. پیشانی‌هایشان همچون سفیدی زانوی بز بود و شب را در حالت سجده و قیام سپری می‌کردند» (فیصل نور، بی‌تا، ۴۴۶؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۱۰۲؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۲۳۶/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۰۶/۲۲).

سلسله سند این روایت در کافی چنین آمده است: «عده‌ای از اصحاب ما از احمد بن محمد بن خالد، از حسن بن محبوب، از عبدالله بن سنان، از معروف بن خربوذ، از ابوجعفر، از امام علی علیه السلام...» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۳۶/۲).

مقصود از «عده»، گروهی از اساتید کلینی است که همگی از ثقات و بزرگان امامیه به شمار می‌روند. مرحوم کلینی به دلیل اختصار در ذکر سند، نام آنان را بیان نکرده، اما این نام‌ها در کتب رجالی امامیه ذکر شده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۷۸؛ حلی، ۱۴۰۲: ۲۷۲؛ ابن شهید ثانی، ۱۳۶۲: ۴۳/۱؛ قهپانی، ۱۳۶۴: ۲۰۰/۷؛ حلی، ۱۳۸۱: ۴۳۰؛ حسینی صدر، ۱۴۳۰: ۲۶۲).

افرادی که از احمد بن محمد بن خالد برقی روایت نقل کرده‌اند عبارتند از: علی بن ابراهیم قمی، محمد بن عبدالله بن اذینه، احمد بن عبدالله بن امیه، و علی بن حسین سعدآبادی (همان). این روایت توسط کلینی از گروهی از احمد بن محمد بن خالد برقی نقل شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۳۶/۲).

کلینی: مؤلف یکی از کتب اربعه، امامی، ثقه و جلیل‌القدر (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۷؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۳۹۳؛ برقی، ۱۳۴۲: ۳۴۱).

علی بن ابراهیم قمی: امامی، ثقه و جلیل القدر (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۸۹؛ حلی، ۱۳۸۱: ۲۹۱؛ برقی، ۱۳۴۲: ۳۳۱؛ طوسی، ۱۳۶۵: ۳۰/۱۰).

محمد بن عبدالله بن اذینه: برخی معتقدند نام وی تحریف شده و در اصل «محمد بن عبدالله بن بنته» بوده است (شوشتری، ۱۴۱۰: ۳۵۴/۱۲). با توجه به اینکه کلینی او را در زمره اصحاب «عده» قرار داده، وثاقت و جلالت او تأیید می‌شود (شیخ کبیر، ۱۳۴۵: ۲۶۰).

احمد بن عبدالله بن امیه و علی بن حسین سعدآبادی: هر دو امامی، ثقه و جلیل القدر (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۷۸؛ ابن شهید ثانی، ۱۳۶۲: ۴۳/۱؛ قهپانی، ۱۳۶۴: ۲۰۰/۷).

احمد بن محمد بن خالد برقی: امامی، جلیل القدر و مورد وثوق (نجاشی، ۱۳۶۵: ۷۶؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۶۳؛ حلی، ۱۳۸۱: ۶۳).

حسن بن محبوب: از اصحاب امام کاظم (علیه السلام) (برقی، ۱۳۴۲: ۱۱۸ و ۱۲۶؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۳۴۷)، امام رضا (علیه السلام) (ابن ندیم، بی تا، ۲۷۶؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۳۷۲) و امام جواد (علیه السلام) (ابن ندیم، بی تا، ۲۷۶). وی از اصحاب اجماع و امامی ثقه و جلیل القدر است (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۲۲؛ برقی، ۱۳۴۲: ۷۷؛ حلی، ۱۴۰۲: ۳۷؛ مشکینی اردبیلی، ۱۹۹۱ م: ۵۹).

عبدالله بن سنان، فردی شیعه، جلیل القدر، ثقه، فقیه و مورد اعتماد بوده است (ابن داوود، ۱۳۴۲: ۲۰۷) و در شمار اصحاب اجماع و ممدوح قرار دارد (کشی، ۱۴۰۴: ۲۳۸ و ۲۱۱). نجاشی او را در زمره راویان امام صادق (علیه السلام) معرفی کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۱۴). امام صادق (علیه السلام) درباره وی فرموده‌اند: «هرچه سن عبدالله بیشتر می‌شود، خیر و نیکی او نیز افزون‌تر می‌گردد» (حلی، ۱۴۰۲: ۱۰۴).

معروف بن خربوذ نیز از اصحاب اجماع محسوب می‌شود (خویی، ۱۴۱۳: ۵۴/۱) و شمار زیادی از علمای امامیه و اهل سنت بر وثاقت او تأکید کرده‌اند (برقی، ۱۳۴۲: ۳۴۸؛ کشی، ۱۴۰۴: ۴۷۱/۲؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۳۱۱، ۱۴۰، ۱۲۰؛ عسقلانی، ۱۴۰۴: ۲۳۰/۱۰؛ ذهبی، بی تا، ۱۴۴/۴).

بر این اساس، طبق طریق کافی، این حدیث صحیح بوده و راویان آن امامی و عادل هستند؛ از این رو، خدشه‌ای بر سند آن وارد نیست.

این روایت با زنجیره سندی متفاوت از روایت کافی، در کتاب امالی نیز آمده است. ترتیب سلسله سند آن چنین است: «محمد بن محمد از ابن قولویه قمی، از پدرش، از سعد بن عبدالله، از احمد بن محمد بن عیسی، از حسن بن محبوب، از عبدالله بن سنان، از معروف بن خربوذ، از ابوجعفر (علیه السلام)، از امام علی (علیه السلام)» (طوسی، ۱۴۱۴: ۱۰۲).

محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید): از علمای برجسته امامیه در قرن چهارم و پنجم هجری، خوش حافظه (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۵۷)، موثق (طوسی، ۱۳۷۳: ۵۱۴) و اوثق و اعلم زمان خود (حلی، ۱۳۸۱: ۱۴۷؛ ابن ندیم، بی‌تا، ۲۶۶).

ابن قولویه قمی: با تعبیر «صدوق» معرفی شده و از ثقات و اجلاء در فقه و حدیث است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۴۷؛ طوسی، ۱۳۶۵: ۸/۱۰).

محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه قمی: موثق (عاملی، ۱۴۱۹: ۱۱۴/۱؛ ترابی، ۱۳۸۲: ۱۳۴۷/۱).
سعد بن عبدالله اشعری قمی: محدثی جلیل‌القدر و مورد اعتماد (طوسی، ۱۴۲۰: ۷۵؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۷۷؛ کشی، ۱۴۰۴: ۵۲۸؛ ابن شهرآشوب، بی‌تا، ۵۴؛ مشکینی اردبیلی، ۱۳۹۱م: ۸۵؛ حلی، ۱۳۸۱: ۷۸).

احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی: از اصحاب امام رضا علیه السلام (قهپانی، ۱۳۶۴: ۱۶۲/۱). ملاقات‌کننده با امام جواد علیه السلام و امام هادی علیه السلام (تفرشی، ۱۳۷۷: ۱۶۸/۱)، شیخ قمیین و فقیه آنان، سختگیر در نقل روایت از ضعفا، و از اجلاء و ثقات (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۵۱؛ قهپانی، ۱۳۶۴: ۱۶۲/۱؛ حلی، ۱۴۰۲: ۴۳).

حسن بن محبوب، عبدالله بن سنان و معروف بن خربوذ: همگی ثقه، جلیل‌القدر و از اصحاب اجماع. بنابراین، طبق طریق امالی نیز، این روایت صحیح بوده و تمامی راویان آن امامی و عادل هستند.

سه. روایت «أدرکت أقواماً یبیتون لرَبِّهم»

امام سجاده علیه السلام می‌فرماید: امام علی علیه السلام نماز صبح را خواندند و تا زمانی که خورشید به اندازه سر نیزه طلوع کرد، از جای خود حرکت نکردند. سپس به مردم روی آوردند و فرمودند: «به خدا قسم، اقوامی را درک کردم که شب را تا صبح در حال سجده و قیام برای پروردگارشان سپری می‌کردند؛ گاهی بر پیشانی می‌افتادند و گاهی بر زانو، گویی صدای آتش جهنم در گوش‌هایشان طنین‌انداز بود. وقتی نام خداوند یاد می‌شد، همچون درختی که در زیر باد خم می‌شود، به خضوع می‌افتادند» (فیصل نور، بی‌تا، ۴۴۶؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۲۳۶/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۴۷/۴۲ و ۲۴/۴۱).

سند این روایت چنین است: «عده‌ای از اصحاب از احمد بن محمد بن محمد بن خالد، از سندی بن محمد، از محمد بن صلت، از ابو حمزه، از علی بن حسین علیه السلام...» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۴/۴۱).

در روایت پیشین، مقصود از «عده‌ای» که از احمد بن محمد بن خالد برقی روایت نقل می‌کنند، بیان شد و وثاقت مرحوم کلینی، عده و احمد بن محمد بن خالد برقی به اثبات رسید. «سندی بن محمد» که نام او «ابان» و کنیه‌اش «ابوبشر» است و به «سندی بزاز» شهرت دارد (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۸۷)، امامی و ثقه معرفی شده است (همان: ۱۷۸؛ برقی، ۱۳۴۲: ۱۷۹؛ حلی، ۱۴۰۲: ۸۲؛ حلی، ۱۳۸۱: ۲۲۸؛ استرآبادی، ۱۴۲۲: ۲۳۳/۱ و ۱۱/۶).

محمد بن صلت از اصحاب امام هادی (علیه السلام) بوده (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۲۳) و در منابع رجالی به عنوان فرد موثق شناخته شده است (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۱۷۷/۵ و ۳۷۱؛ ابن شهرآشوب، بی‌تا، ۱۱۸). ابوخمزه ثمالی نیز ثقه، مورد اعتماد و جلیل‌القدر بوده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۰۵؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۱۵؛ کشی، ۱۴۰۴: ۲۰۳ و ۳۷۵) و پیش‌تر وثاقت او بیان شد. بنابراین، تمامی راویان این حدیث امامی، ثقه و مورد اعتماد امامیه هستند و از لحاظ صدور، روایت مذکور قابل اعتماد ارزیابی می‌شود.

چهار. روایت «أَنْ بَشَّرَ أَمْتُكَ بِالزَّيْنِ»

از امام علی (علیه السلام) نقل شده است: «خداوند متعال جبرئیل را به سوی پیامبر (صلی الله علیه و آله) فرستاد تا به امت شما بشارت دهد که به جمال، شکوه، جلال، رفعت، کرامت، پیروزی، نفوذ و تمکین در زمین دست خواهند یافت» (فیصل نور، بی‌تا، ۴۳۱؛ دیلمی، ۱۴۱۲: ۴۱۴/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۴۹/۱۶، ۳۴۷، ۳۴۱: ۱۲۲/۱۸؛ طبرسی، ۱۳۹۰: ۳۱؛ حر عاملی، ۱۴۲۲: ۳۸۶/۱).

سند این روایت چنین آمده است: «از کتاب ارشاد القلوب، به اسنادی که به امام موسی بن جعفر (علیه السلام) از ابو جعفر، از علی بن ابی طالب (علیه السلام) می‌رسد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۴۱/۱۶).

این روایت در بحارالانوار از ارشاد القلوب دیلمی نقل شده و به امام موسی بن جعفر (علیه السلام) مرفوع گردیده است. سلسله سند به طور کامل ذکر نشده و بدون نقل کامل راویان، به معصوم نسبت داده شده است. از این رو، روایت در شمار احادیث مرسل و مرفوع قرار می‌گیرد (برای تعاریف متعدد حدیث مرفوع، ر.ک: مامقانی، ۱۴۱۱: ۲۰۷/۱؛ شهید ثانی، ۱۴۰۸: ۹۸؛ سبحانی، ۱۳۹۳: ۵۹).

چنین روایتی به دلیل فقدان اتصال سند و عدم ذکر کامل راویان، از منظر مبانی رجالی امامیه معتبر شمرده نمی‌شود (عاملی کرکی، ۱۴۱۴: ۵۶/۲؛ ایروانی، ۱۴۳۱: ۲۱۴؛ شهید ثانی، ۱۴۰۸: ۱۳۷).

پنج. روایت مذکور در دیوان امام علی علیه السلام

در دیوانی که به امام علی علیه السلام نسبت داده شده، چنین آمده است: «خداوند به یاران محمد صلی الله علیه و آله در جنگ بدر نیرویی عطا کرد تا رسولش را یاری دهند. آنان مردمانی خشمگین بودند که اعمالشان بهترین کردارها بود. در دستانشان شمشیرهای چابک و برنده‌ای بود که جلا و صیقل خورده بودند» (فیصل نور، بی‌تا، ۴۴۳؛ سالم شمس‌الدین، ۱۴۲۹: ۱۰۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹/۳۲).

این روایت از دیوان منسوب به امام علی علیه السلام نقل شده است. دیوان موجود در واقع همان کتاب انوار العقول است که توسط قطب‌الدین محمد بن حسین بن حسن بیهقی کیدری تألیف شده است. شباهت‌های میان این دو اثر — از جمله ترتیب الفبایی اشعار (از الف تا ی)، تعداد تقریباً برابر اشعار، و روش جمع‌آوری بدون توجه به بلاغت و فصاحت — نشان می‌دهد که دیوان منتشرشده همان انوار العقول است. با این حال، تفاوت‌هایی نیز وجود دارد؛ از جمله اینکه انوار العقول دارای خطبه و خاتمه است، در حالی که دیوان منسوب به امام علی علیه السلام فاقد این عناصر است (حسینی جلالی و جهانبخش، ۱۳۷۹: ۱۴۹).

آیت‌الله حسن‌زاده آملی مضمون برخی از اشعار را برگرفته از سخنان امام علی علیه السلام می‌داند، اما خود اشعار را متعلق به دیگران معرفی کرده است (هاشمی خویی، ۱۳۹۲: ۳۰۶/۱ و ۳۱۵؛ حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۲: ۲۹ و ۳۰). ابن هشام نیز اشعار را به فردی با نام علی بن ابی‌طالب نسبت داده که غیر از امام علی علیه السلام است (ابن هشام، بی‌تا، ۲۱۸/۳).

به نظر می‌رسد برخی از جملات حکیمانه امام علی علیه السلام توسط دیگران به قالب شعر درآمد و در کنار آن، اشعار نادرستی که با مقام والای ایشان سازگاری ندارد نیز به حضرت نسبت داده شده است. این نسبت‌دهی احتمالاً ناشی از تشابه اسمی بوده و از این رو نمی‌توان به‌طور قاطع این اشعار را به امام علی علیه السلام نسبت داد؛ هرچند مضمون برخی جملات با روایات صحیح‌السند و نگرش امامیه سازگار است و تناقضی ندارد.

شش. روایت «أوصیکم بأصحاب نبیکم»

از امام علی علیه السلام نقل شده است: «شما را سفارش می‌کنم در رابطه با اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله به آنان دشنام ندهید؛ آنان کسانی بودند که پس از پیامبر بدعت‌گذاری نکردند و نوآوری انجام ندادند. افزون بر این، پیامبر صلی الله علیه و آله نیز درباره آنان سفارشات داشته‌اند» (فیصل نور، بی‌تا، ۴۴۸؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۳۳۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۲/۳۶).

سلسله سند این روایت در الأمالی شیخ طوسی چنین آمده است: «جماعتی به ما خبر دادند از ابوالفضل، از فضل بن محمد بن مسیب ابومحمد بیهقی شعرانی، از هارون بن عمر بن عبدالعزیز بن محمد، ابوموسی مجاشعی، از محمد بن جعفر بن محمد، از ابوعبدالله (ع) و علی بن موسی (ع) از پدرش موسی (ع)، از جعفر بن محمد (ع)، از پدرانش، از امام علی بن ابی طالب (ع)» (طوسی، ۱۴۱۴: ۵۲۱).

شیخ طوسی: امامی، ثقه و جلیل القدر است (طوسی، بی تا، مقدمه آقا بزرگ تهرانی، ۷: حلی، ۱۳۸۱: ۲۴۹؛ بهبهانی، بی تا، ۲۲۷/۳). جایگاه والای او موجب اعتماد به نقل هایش می شود. ابوالفضل شیبانی (ابوالفضل): در دوره نخست حدیث نگاری به «دوره استقامت» شهرت داشت، اما در دوره بعد به تخلیط حدیث منتسب گردید (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۹۶؛ ابن غضائری، ۱۴۲۲: ۲۶/۲۵). ابن غضائری او را «وَضَاع کثیر المناکیر» دانسته است (حلی، ۱۳۸۱: ۲۵۲؛ ابن داوود، ۱۳۴۲: ۵۰۶). نجاشی نیز به دلیل ضعف او در دوره تخلیط، روایت مستقیم از وی نقل نکرده است (نجاشی، همان). غالب شیوخ بغداد او را ضعیف می دانستند و این نظر در کلام شیخ طوسی نیز تأیید شده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۴۰). بنابراین، ابوالفضل تضعیف شده است.

فضل بن محمد مسیب: در منابع رجالی مجهول معرفی شده است (بسام، ۱۴۲۶: ۱۵۳/۲). با این حال، ابن ابی عمیر — که از اصحاب اجماع و مورد اعتماد رجالیون امامیه است (کشی، ۱۴۰۴: ۵۵۶؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۶) — از فضل بن محمد روایت نقل کرده است. از این رو، برخی محققان فضل بن محمد را ثقه دانسته اند (مامقانی، ۱۴۳۱: ۱۲/۲؛ مظاهری، ۱۴۲۸: ۲۹۲).

ابوموسی مشاجعی: نجاشی می گوید او امام رضا (ع) را ملاقات کرده و دارای کتاب بوده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۳۹). مامقانی نیز این عبارت را دلالت بر مدح و امامی بودن او دانسته است (مازندرانی حائری، ۱۴۱۶: ۴۰۷/۶). بنابراین، او امامی ممدوح است.

با وجود برخی راویان موثق در این سلسله سند، به دلیل حضور ابوالفضل شیبانی — که در منابع رجالی به شدت تضعیف شده است — روایت مذکور از نظر اعتبار ضعیف ارزیابی می شود.

هفت. روایت «هم والله ربوا الإسلام»

امام علی (ع) در مدح اصحاب فرمود: «به خدا سوگند، آنان اسلام را پروراندند همچون مادری که فرزندش را با توانگری، با دست های بخشنده و زبان های گویا پرورش می دهد» (فیصل نور، بی تا، ۴۵۲؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۱۸۳/۲۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۱۲/۲۲).

این روایت در نهج البلاغه (حکمت ۴۶۵)، بحارالانوار (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۱۲/۲۲) و مصادر نهج البلاغه (حسینی، ۱۴۰۵: ۳۱۵/۴) به نقل از ربیع الأبرار زمخشری آمده است؛ اما در این منابع به سند روایت اشاره‌ای نشده است. در کتاب دلائل النبوة اثر ابونعیم اصفهانی (بی‌تا، ۳۰۰/۱) سلسله سند ذکر شده، هرچند برخی واژه‌های روایت با آنچه در نهج البلاغه آمده متفاوت است. سندی که ابونعیم نقل کرده چنین است: محمد بن عمر واقدی از اسحاق بن حباب، از یحیی بن یعلی، از علی بن ابی‌طالب علیه السلام که روزی در فضیلت و سابقه انصار سخن گفت و فرمود: «هیچ مؤمنی نیست مگر آنکه انصار را دوست بدارد و حقوق آنان را بشناسد. آنان به خدا سوگند اسلام را پروراندند، همان‌گونه که کره اسب در خانه پرورش می‌یابد، با شمشیرهایشان، زبان‌هایشان و سخاوت نفس‌هایشان...» (همان).

رجالیون ابونعیم اصفهانی را عامی (کشی، ۱۴۰۴: ۲۲۶/۱؛ حلی، ۱۳۸۱: ۳۲۴)، ثقه و صدوق (ابن‌داوود، ۱۳۴۲: ۴۲۰؛ اعرجی کاظمی، ۱۴۱۵: ۲۴/۲؛ علیاری تبریزی، ۱۴۱۲: ۶۹/۲) معرفی کرده‌اند. برخی او را پدر بزرگ محمدباقر مجلسی دانسته‌اند (بروجردی، بی‌تا، ۵۷/۲۵). ابن‌شهر آشوب و علی بن طاووس و برادرش احمد بن طاووس او را سنی معرفی کرده‌اند (ابن‌شهر آشوب، بی‌تا، ۲۵؛ ابن‌طاووس، ۱۴۰۰: ۱۸۱؛ ابن‌طاووس، ۱۴۱۱: ۲۶۰). در هر حال، وی ثقه و مورد اعتماد است.

اما واقدی از اهل سنت بوده و توسط ذهبی تضعیف شده است (ذهبی، بی‌تا، ۶۶۲/۳). ابن‌ندیم او را شیعه دانسته و معتقد است به دلیل تقیه چنین وانمود کرده است (ابن‌ندیم، بی‌تا، ۱۴۴)، ولی این دلیل پذیرفتنی نیست؛ زیرا بسیاری از اهل سنت به امام علی علیه السلام ابراز علاقه کرده‌اند. شیخ مفید، واقدی را «شیعه عثمانی» معرفی کرده و می‌گوید در عین حال نسبت به امیرالمؤمنین بی‌علاقه نبوده است (مفید، ۱۴۱۳: ۵۴). برخی معاصران او را ستوده‌اند (واتقی‌راد، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، «اعتبار علمی واقدی و مغازی»: ۳۳۷/۱۶۲)، اما بسیاری او را به شدت تضعیف کرده‌اند (ابن‌عساکر، ۱۴۱۵: ۴۵۷/۵۴؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۴۶۷/۹). همچنین، برخی نوشته‌اند که واقدی کتابی را به ابراهیم بن محمد بن ابی‌یحیی نسبت داده، در حالی که چنین کتابی وجود نداشته است (خوبی، ۱۴۱۳: ۷۷/۱۸؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۱۶؛ شوشتری، ۱۴۱۰: ۴۹۲). بنابراین، واقدی در نقل روایت تضعیف شده است.

اسحاق بن حباب و یحیی بن یعلی نیز در منابع رجالی امامیه ذکر نشده و مدح یا ذمی درباره آنان نیامده است؛ از این‌رو، نمی‌توان به احادیث آنان اعتماد کرد.

در نتیجه، سند این روایت در منابع امامیه ذکر نشده است. روایت مشابهی در دلائل النبوة ابونعیم اصفهانی — از علمای اهل سنت و اشعری مذهب — آمده که سند آن نیز مخدوش است. لازم به ذکر است که فیصل نور این روایت را از کتاب ابن ابی الحدید نقل کرده است، در حالی که این کتاب در شمار منابع امامیه محسوب نمی‌شود.

ج. نقد و بررسی مدلول روایات دال بر یکسانی فضایل صحابه و اهل بیت (ع)

در نقد و بررسی مدلول روایات مورد نظر، با فرض صحت صدور این روایات از امام علی (ع) و سازگاری محتوای آنها با نظام سایر روایات، چنین نتیجه حاصل می‌شود که اهل بیت (ع) به عنوان «کأنهم نور واحد» (صدوق، ۱۴۰۳: ۳۹۸؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۴۴۰) شناخته می‌شوند؛ از این رو، سخنان ایشان در مقام تفسیر و توضیح یکدیگر قرار می‌گیرد. بنابراین، نباید با پیش فرض‌های نادرست به دنبال فهم مدلول روایات اهل بیت (ع) بود. برای درک صحیح، لازم است تمامی احادیث به صورت جامع و در کنار یکدیگر بررسی شوند. همچنین، برای فهم دقیق مضامین آیات قرآن، ضروری است که آیات به صورت یکپارچه مورد مطالعه قرار گیرند. با این روش، می‌توان بهتر به مقصود حضرات معصومین (ع) دست یافت.

برای فهم دقیق‌تر معنای «امت پیامبر (ص)» که در سخنان معصومین (ع) به عنوان «خیر امه» توصیف شده است، باید به بررسی دقیق این اصطلاح و مصادیق آن پرداخت. این موضوع قابلیت تحلیل از زوایای مختلف دارد؛ زیرا تمامی صحابه از فضیلت یکسانی برخوردار نبوده‌اند و حتی در میان آنان که دارای فضیلت هستند، درجات متفاوتی از اعتبار و شخصیت وجود دارد. افزون بر این، برخی از صحابه در قرآن و روایات اهل بیت (ع) به عنوان افرادی مذموم و مورد نکوهش معرفی شده‌اند. این نکات در ادامه به تفصیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱. مذمت برخی از صحابه از منظر آیات و روایات

برخی از صحابه در قرآن و روایات اهل بیت (ع) به دلیل داشتن صفاتی همچون «منافقین» (منافقون: ۱)، «مرضی القلوب» (احزاب: ۱۲)، «گوش فرادهندگان به منافقین» (توبه: ۴۵-۴۷)، «مشرفون علی الارتداد» (آل عمران: ۱۵۴) و «فاسق» (حجرات: ۶) مورد مذمت قرار گرفته‌اند. این توصیفات نشان‌دهنده وجود تنوع در فضیلت و رفتار میان صحابه است.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز به کثرت دروغ بستن به ایشان توسط برخی صحابه اشاره کرده و درباره جایگاه آنان فرموده‌اند: «هرکس عمداً بر من دروغ گوید، جایگاهش در آتش است» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۲/۱؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۱۹۳). کسانی که در قتل خلیفه سوم دست داشتند، از اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله دانسته شده‌اند؛ با این حال ابن حزم آنان را ملعون معرفی کرده است (ابن حزم، ۱۴۱۶: ۷۴/۳).

از دیگر کسانی که به عنوان صحابی رسول خدا صلی الله علیه و آله شناخته می‌شود، بسر بن أرطاة است (عسقلانی، ۱۴۱۵: ۱۴۲/۱۴۷). وی به دستور معاویه اقدامات خشونت‌آمیزی در مدینه و یمن انجام داد که منجر به تخریب خانه‌ها و قتل شد. امام علی علیه السلام در مورد او نفرین فرستاد و فرمود: «اللهم فلا تمته حتی تسلبه عقله» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۱۸/۲). همچنین حضرت علی علیه السلام درباره زیر فرمودند: «زیر از ما اهل بیت بود تا اینکه فرزندش (عبدالله بن زیر) او را فاسد کرد» (همان، ۷۹/۴). بنابراین، آیات و روایات نشان می‌دهد که نمی‌توان همه اصحاب را دارای فضیلت یکسان دانست. در ارزیابی صحابه باید توجه داشت که فضایل و مذمت‌های نقل شده در کلام امام علی علیه السلام به صورت موردی و خاص آمده است، نه به صورت تعمیم‌یافته و کلی.

۲. یکسان نبودن درجه فضل صحابه از منظر قرآن

در آیه ۱۰۰ سوره توبه، اصطلاح «مِن» به صورت تبعیضیه و نه بیانیه به کار رفته است؛ زیرا بر سر ضمیر آمده است (طباطبایی، ۱۴۱۲: ۳۰۱/۱۸). در خصوص عبارت «السابقون الأولون من المهاجرین والأنصار»، تفاسیر گوناگونی ارائه شده است: برخی آن را ناظر به کسانی دانسته‌اند که به هر دو قبله نماز خوانده‌اند؛ گروهی دیگر اهل بدر را مقصود گرفته‌اند؛ برخی اهل بیعت حدیبیه را مورد نظر دانسته‌اند؛ و عده‌ای نیز آن را شامل تمامی صحابه دانسته‌اند (صافی، ۱۴۱۸: ۲۴/۱۱). این حال، بر اساس تفسیر صحیح، مراد از «السابقون الأولون» تنها برخی از صحابه است؛ زیرا ادامه آیه تصریح می‌کند که آنان از خدا راضی بوده‌اند و خدا نیز از آنان راضی است. این نکته نشان می‌دهد که قرآن همه مهاجرین را در این مرتبه قرار نداده است؛ چراکه برخی از آنان در آیات دیگر به عنوان فاسق معرفی شده‌اند. بنابراین، معقول نیست که خداوند از اعمال کسانی راضی باشد که خود از آنان بیزاری جسته است.

حتی اگر فرض شود که «من» تبعیضه نباشد، این امر دلالت بر یکسان بودن درجه ایمانی همه اصحاب، مهاجرین و انصار ندارد. آیه مورد بحث نیز با سایر آیات قرآن تخصیص می‌خورد و برتری اهل بیت (ع) در جای خود به اثبات رسیده است.

۳. یکسان نبودن درجه فضل اهل بیت: با صحابه از منظر روایات

در میان اصحاب رسول خدا (ص)، گروهی وجود دارند که در مقایسه با امت‌های پیامبران گذشته جایگاهی ممتاز یافته و به‌طور کلی «بهترین امت» محسوب می‌شوند. با این حال، باید توجه داشت که اولاً همه صحابه دارای فضیلت نیستند و ثانیاً صحابه‌ای که از فضیلت برخوردارند، در درجات فضل یکسان نیستند. هیچ‌یک از اصحاب در رتبه معصومین قرار نمی‌گیرند و قابل مقایسه با اهل بیت پیامبر (ص) نیستند.

امام علی (ع) در روایتی می‌فرماید: «هیچ‌یک از این امت را نمی‌توان با آل محمد مقایسه کرد و کسی که نعمت آل محمد بر او دائماً جاری است، نمی‌تواند با آنان برابر باشد. آل محمد پایه دین و ستون یقین‌اند؛ افراط‌گرایان به آنان بازگردند و عقب‌مانده‌ها به آنها پیوندند» (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۴۵۹/۲).

اهل بیت (ع) به فرموده رسول خدا (ص) در حدیث ثقلین — که اکثر علمای اسلام در کتب خود نقل کرده‌اند (ترمذی، ۱۴۲۱: ۵۰۳/۴؛ ابویعلی، ۱۴۱۰: ۲۹۷/۲ و ۳۰۳؛ قندوزی حنفی، ۱۷۲۰م: ۴۳۸/۲؛ نیشابوری، بی‌تا، ۱۸۷۳/۴) — قرین قرآن و کتاب‌الله معرفی شده‌اند و هیچ‌کس از امت، جز آنان، قرین قرآن نیست.

حضرت علی (ع) در نامه‌ای به سهل بن حنیف فرمود: «به خدا قسم، زمانی که در خیبر را کندم و چهل ذراع دورتر پرتاب کردم، این کار به‌وسیله قدرت بدنی نبود، بلکه با نیروی ملکوتی و قدرت پروردگار انجام شد. نفسم با نور پروردگار نور می‌گیرد و من از پیامبرم مانند پرتویی از پرتو دیگر. اگر عرب به جنگ با من بیایند، پشت به آنان نخواهم کرد و هرگز فرار نخواهم کرد، هرچند فرصت فرار داشته باشم» (طبری املی، ۱۳۸۳: ۱۹۱).

بنابراین، توصیفات که حضرت درباره اصحاب بیان می‌کند، در عین اذعان به فضیلت برخی از آنان، نشان‌دهنده برتری اهل بیت (ع) بر همه اصحاب است.

۴. تفسیر بهترین امت به اهل بیت علیهم‌السلام

در مجموعه‌ای از روایات اهل بیت علیهم‌السلام، مقصود از «بهترین امت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» که به نیکی توصیف شده‌اند، به خود ائمه علیهم‌السلام تفسیر گردیده است. به عنوان نمونه، امام باقر علیه‌السلام می‌فرماید: «مقصود از بهترین امت در آیه ۱۱۰ سوره آل عمران، حضرت محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه معصومین علیهم‌السلام هستند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۵۳/۲۴). در روایت دیگری، بهترین امت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به بنی‌هاشم نسبت داده شده است (همان). همچنین، در روایتی از امام صادق علیه‌السلام، بهترین امت به امامان معصوم علیهم‌السلام و شیعیان آنان تفسیر شده است (طوسی، ۱۴۱۴: ۲۳۴).

اهل بیت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و شیعیان ایشان، طبق تعبیر امام صادق علیه‌السلام، در شمار امت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم قرار دارند. امت پیامبر نه تنها شامل صحابه و تابعین است، بلکه شیعیان واقعی امیرالمؤمنین علیه‌السلام و تمامی کسانی را که تا قیامت از دین پیامبر خاتم پیروی کرده و به دستورات معصومین عمل و اعتقاد دارند، دربرمی‌گیرد.

بدین ترتیب، توصیفات نیکویی که در روایات معصومین علیهم‌السلام بیان شده است، به ائمه معصومین علیهم‌السلام و گروهی خاص از اصحاب که در پیروی از ایشان شناخته می‌شوند و تعابیری چون «منا اهل البیت» درباره آنان آمده است، اشاره دارد. در زبان معصومین علیهم‌السلام، منظور از «بهترین امت» به این دسته از اصحاب و پیروان بازمی‌گردد.

نتیجه گیری

از بررسی پنداره فیصل نور مبنی بر تعارض روایات امام علی (ع) با نگرش افضلیت اهل بیت (ع) بر صحابه، نتایج زیر حاصل می شود:

۱. فیصل نور در کتاب «الامامة والنص» برای استدلال در خصوص همسانی فضایل صحابه و اهل بیت (ع)، به دو دسته از روایات امام علی (ع) استناد کرده است: دسته نخست مربوط به روایات پیش از آفرینش صحابه و دسته دوم روایاتی است که به پس از آفرینش آنان ارتباط دارند.

۲. در بررسی سندی سه روایت مرتبط با پیش از آفرینش صحابه، روایت «ما رأیت أنور من هذه الأمة» مرسل، مرفوع و ضعیف ارزیابی می شود. همچنین از میان هفت روایت مربوط به بعد از آفرینش صحابه، روایت «فما أرى أحدا منکم» به دلیل تضعیف عمرو بن شمر در سلسله سند و روایت «أن بشر أمتك بالزین» به دلیل مرسل و مرفوع بودن، ضعیف محسوب می شوند. روایت ذکرشده در دیوان اشعار منسوب به امام علی (ع) نیز به دلیل تردید در صدق انتساب اشعار به امام علی (ع)، اصل شاعری و مقدار شعر منسوب، و وجود اشعاری ناسازگار با شخصیت امام، نمی تواند به طور قطعی به ایشان نسبت داده شود. روایت «أوصیکم بأصحاب نبیکم» نیز به علت حضور ابی مفضل شیبانی در سلسله سند ضعیف است و روایت «هم والله ربوا الإسلام» به دلیل نیامدن سند کامل در کتب شیعی و ضعف سند در دلائل النبوة به خاطر وجود راویانی چون واقدی، اسحاق بن حباب و یحیی بن یعلی مورد تردید است.

۳. در نقد و بررسی مدلول این روایات، با فرض صحت صدور آنها از امام علی (ع)، مشاهده می شود مدلول این روایات با سایر روایات همسان و سازگار است. با این حال، برای درک بهتر معنای «امت پیامبر (ص)» که در سخنان معصومین (ع) به عنوان «خیر امه» معرفی شده، نیازمند تحلیل دقیق این اصطلاح و مصادیق آن هستیم. لذا نباید با پیش فرض های نادرست درباره عدالت صحابه به فهم این روایات پرداخت؛ بلکه باید توجه داشت که اهل بیت (ع) به عنوان «نور واحد» در نظر گرفته می شوند و سخنان آنان به طور متقابل تفسیر می شوند. بنابراین، لازم است تمامی احادیث به صورت جامع و هماهنگ بررسی شوند.

۴. بر اساس مدلول روایات، در میان اصحاب رسول خدا (ص)، افرادی هستند که با امت های پیشین پیامبران قابل مقایسه نیستند و به طور کلی بهترین امت به شمار می آیند. با این حال، باید

مدنظر داشت که اولاً تمامی صحابه دارای فضیلت نیستند و ثانیاً صحابه با فضیلت نیز دارای درجات یکسانی نیستند. طبق مجموعه روایات اهل بیت (علیهم‌السلام)، مقصود از بهترین امت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، خود ائمه (علیهم‌السلام) هستند و توصیفات حضرت در مورد اصحاب نشان‌دهنده برتری اهل بیت (علیهم‌السلام) نسبت به دیگران است.

در نهایت، نویسنده کتاب «الامامة والنص» به واسطه داشتن پیش فرض‌های نادرست درباره عدالت صحابه و نگرش‌های اشتباه نسبت به اهل بیت (علیهم‌السلام)، سنت تمامی صحابه را حجت دانسته و روایات را به صورت مقایسه‌ای در کنار هم قرار نداده است. از این رو، در تحلیل خود دچار مغالطه جزء و کل شده و نتیجه‌گیری کلی ارائه داده که فضایل صحابه پیامبر را همسان با اهل بیت (علیهم‌السلام) جلوه داده است.

فهرست منابع

- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن محمد، شرح نهج البلاغه، قم: مکتبه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ق.
- ابن ابی حاتم، ابومحمد عبدالرحمن، الجرح والتعديل، هند، حیدرآباد دکن: مجلس دائرة المعارف عثمانیه، ۱۲۷۱ق.
- ابن حزم، علی بن احمد، الفصل فی الملل والأهواء والنحل، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۶ق.
- ابن داوود، حسن بن علی بن داوود، رجال ابن داوود، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: جامعہ مدرسین، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.
- ابن شهرآشوب، محمد بن علی، معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعہ، مقدمه: محمد صادق بحر العلوم، بی جا: مطبعه الحیدریه، بی تا.
- ابن شهید ثانی، حسن، منتقى الجمان فی الأحادیث الصحاح والحسان، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جماعه المدرسین، ۱۳۶۲ش.
- ابن طاووس، احمد بن موسی، بناء المقالة الفاطمية فی نقض الرسالة العثمانية، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۱ق.
- ابن طاووس، علی بن موسی، الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، قم: مطبعة الخيام، ۱۴۰۰ق.
- ابن عدی، احمد عبدالله، الكامل فی ضعفاء الرجال، تحقیق و تعلیق: علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی تا.
- ابن عساکر، ابوالقاسم، تاریخ مدینه دمشق، بی جا: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۵ق.
- ابن غضائری، احمد بن حسین، الضعفاء، تحقیق: محمدرضا حسینی جلالی، قم: مؤسسه علمی و فرهنگی دارالحديث، ۱۴۲۲ق.
- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، تصحیح: عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، تصحیح: جمال الدین میرداماد، بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، دار صادر، ۱۴۱۴ق.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، بیروت: دارالمعرفه، بی تا.

- ابن هشام، عبدالملک بن هشام الحمیری المعافری، السیرة النبویة، تحقیق: مصطفی السقا، ابراهیم الایاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالمعرفه، بی تا.
- ابویعلی، احمد بن علی مثنی، مسند ابی یعلی، بیروت: دارالمأمون للتراث، ۱۴۱۰ق.
- اردبیلی، محمد بن علی، جامع الرواة وازاحة الاشتباهات عن طرق و الأسانید، لبنان: دارالأضواء، ۱۴۰۳ق.
- استرآبادی، محمد بن علی، منهج المقال فی تحقیق أحوال الرجال، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۲۲ق.
- اصفهانی، ابونعیم احمد بن عبدالله، دلائل النبوة، بیروت: دارالکتاب اللبنانی، بی تا.
- اعرجی کاظمی، محسن بن حسن، عدة الرجال، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
- امین، سید محسن، أعیان الشیعة، بیروت: حسن امین، ۱۴۰۶ق.
- ایروانی، محمدباقر، دروس التمهیدیه فی قواعد الرجالية، قم: مدین، ۱۴۳۱ق.
- بحرانی، ابن میثم، قواعد المرام فی علم الکلام، تصحیح: سید احمد حسینی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق.
- برقی، احمد بن محمد، الرجال، تصحیح: محمد کاظم میاموی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.
- بروجردی، حسین، جامع الأحادیث الشیعة، تهران: فرهنگ سبز، بی تا.
- بسام، مرتضی، زبدة المقال من معجم الرجال، بی جا: دارالمحجة البيضاء، ۱۴۲۶ق.
- بکری، احمد بن عبدالله، الأنوار فی مولد النبی، تحقیق: احمد روحانی، قم: دارالشریف الرضی، ۱۴۱۱ق.
- بهبهانی، وحید، الفوائد الرجالية، بی جا: مكتبة أهل البيت، بی تا.
- ترابی، علی اکبر، الموسوعة الرجالية المیسرة، بی جا: مؤسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق علیه السلام، چاپ دوم، ۱۳۸۲ش.
- ترمذی، محمد بن عیسی، سنن ترمذی (الجامع الصحیح)، تحقیق: محمود محمد محمود النصار، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۱ق.
- تفرشی، مصطفی بن حسین، نقد الرجال، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۳۷۷ش.
- تهانوی، محمد بن علی بن علی الفاروقی، کشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، بیروت: مكتبة لبنان، بی تا.

تهرانی، آقا بزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، قم و تهران: اسماعیلیان و کتابخانه اسماعیلیه، ۱۴۰۸ق.

حر عاملی، محمد بن حسن، إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، بیروت: مؤسسه أعلمی، ۱۴۲۲ق.
حسن زاده آملی، حسن، انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، بی جا: قیام، ۱۳۷۲ش.
حسینی جلالی، محمدحسین و جویا جهانبخش، «پژوهشی درباره دیوان امام علی»، آینه پژوهش، شماره ۶۶، صص ۱۴۱-۱۵۳، ۱۳۷۹ش.

حسینی صدر، علی، فوائد الرجالية، قم: دلیل ما، ۱۴۳۰ق.
حسینی، عبدالزهرا، مصادر نهج البلاغه و أسانید، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۵ق.
حلی، ابوصلاح، تقریب المعارف، قم: الهادی، ۱۴۰۴ق.
حلی، حسن بن یوسف، خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال، تحقیق: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۸۱ش.

حلی، حسن بن یوسف، رجال علامه حلی، قم: شریف رضی، چاپ دوم، ۱۴۰۲ق.
خمینی، روح الله، تنقیح الأصول، تقریرات: حسین تقوی اشتهاردی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، بی تا.

خویی، ابوالقاسم، معجم الرجال الحديث وتفصیل الطبقات الرواة، بی جا: بی نا، ۱۴۱۳ق.
دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب الى الصواب، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲ق.
ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد بن عثمان، سیر اعلام النبلاء، بیروت: مؤسسه الرساله، چاپ نهم، ۱۴۱۳ق.

ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتاب العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۹ق.
ذهبی، محمد بن احمد، میزان الاعتدال، بیروت: دارالفکر، بی تا.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بی جا: نشر کتاب، ۱۴۰۴ق.
زرکلی، خیرالدین، الاعلام، بیروت: دارالعلم للملایین، چاپ پنجم، ۱۹۸۰م.
زمخشری، محمد بن عمر، ربیع الابرار و نصوص الاختیار، بی جا: مؤسسه علمی للمطبوعات، بی تا.
سالم، شمس الدین، دیوان منسوب به امام امیرالمؤمنین (علیه السلام)، بی جا: بی نا، ۱۴۲۹ق.

سبحانی، جعفر، اصول الحديث و احكامه فی علم الدرايه، قم: موسسه نشر اسلامي، چاپ دوم، ۱۳۹۳ش.

شامی، یوسف بن حاتم، الدر النظیم فی مناقب الائمة اللہامیم، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۲۰ق.
شوشتری، محمدتقی، قاموس الرجال، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، چاپ دوم، ۱۴۱۰ش.
شهید ثانی، زین الدین بن علی، الرعیة فی علم الدراية، تحقیق: عبدالحسین، قم: مکتبة آیت الله
مرعشی نجفی، ۱۴۰۸ق.

شیخ کبیر، محمد حسن، نتیجة المقال فی علم الرجال، محقق: باسم محمد اسدی، قم: دلیل ما،
۱۳۴۵ق.

صافی، محمود بن عبدالرحیم، الجدول فی اعراب القرآن، بیروت: دارالرشید موسسه ایمان،
۱۴۱۸ق.

صدر، حسن، نهاية الدراية فی شرح الرسالة الموسومة بالوجيزة للبهائي، بی جا: نشر مشعر، بی تا.
صدوق، محمد بن علی، معانی الاخبار، محقق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات وابسته به
جامعه مدرسین، ۱۴۰۳ق.

طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: جامعه مدرسین، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ق.
طباطبایی، محمد کاظم، مدارک فقه أهل السنة علی نهج وسائل الشيعة، قم: مؤسسه علمی
فرهنگی دارالحديث، ۱۴۳۳ق.

طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدای، تهران: اسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۹۰ش.
طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم، ۱۳۷۲ش.
طبری آملی، عمادالدین ابی جعفر محمد بن ابی القاسم، بشارة المصطفى لشيعة المرتضى، نجف:
بی نا، چاپ دوم، ۱۳۸۳ق.

طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۲ق.
طوسی، خواجه نصیرالدین، تلخیص المحصل، بیروت: نشر دارالأضواء، چاپ دوم، ۱۴۰۵ق.
طوسی، محمد بن حسن، الاقتصاد فیما یتعلق بالاعتقاد، بیروت: بی نا، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق.
طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، تحقیق: موسسه بعثت، قم: نشر دارالثقافة، ۱۴۱۴ق.
طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: احمد قصیر عاملی، بیروت: دار احیاء
التراث العربی، بی تا.

طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تحقیق: حسن خراسان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۶۵ش.

طوسی، محمد بن حسن، رجال طوسی، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: جامعه مدرسین، چاپ سوم، ۱۳۷۳ش.

طوسی، محمد بن حسن، فهرست کتب الشیعه و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول، قم: مکتبه محقق طباطبائی، ۱۴۲۰ق.

عاملی کرکی، علی بن حسین بن عبدالعالی، جامع المقاصد فی شرح القواعد، تحقیق: گروه پژوهش مؤسسه آل البیت (علیهم السلام)، قم: مؤسسه آل البیت (علیهم السلام)، ۱۴۱۴ق.

عاملی، ابوجعفر محمد بن حسن، استقصاء الاعتبار فی شرح استبصار، مصحح: گروه پژوهش مؤسسه آل البیت (علیهم السلام)، قم: مؤسسه آل البیت (علیهم السلام)، ۱۴۱۹ق.

عسقلانی، ابن حجر احمد بن علی، الإصابه، تحقیق: عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۴ق.

عسقلانی، ابن حجر احمد بن علی، تهذیب التهذیب، بی‌جا: دارالفکر، ۱۴۰۴ق.

عسقلانی، ابوالفضل احمد بن علی، تقریب التهذیب، تحقیق: محمد عوامه، سوریه: دارالرشید، ۱۴۰۶ق.

عسکری، سید مرتضی، بازشناسی دو مکتب، ترجمه: محمدجواد کرمی، بی‌جا: دانشکده اصول دین، ۱۳۸۸ش.

عسکری، سید مرتضی، بر گستره کتاب و سنت، ترجمه: محمدجواد کرمی، قم: دانشکده اصول دین، ۱۳۸۷ش.

عسکری، سید مرتضی، نقش ائمه در احیای دین، قم: دانشکده اصول دین، ۱۳۸۸ش.

علم‌الهدی، شریف مرتضی، الذخیره فی علم الکلام، تصحیح: سید احمد حسینی، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۳ق.

علیاری تبریزی، علی بن عبدالله، بهجة الآمال فی شرح زبدة الأقوال، تحقیق: جعفر حائری و هدایت‌الله مسترحمی، تهران: فرهنگ اسلامی کوشانیور، ۱۴۱۲ق.

فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: هجرت، چاپ دوم، ۱۴۰۹ق.

فیروزآبادی، مجدالدین، قاموس المحيط، تحقیق: مکتب تحقیق التراث مؤسسه رسالت، بیروت: مؤسسه الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۲۶ق.

فیصل نور، الامامة و النص، بی جا: دارالصادق، بی تا.

قرآن کریم

قندوزی حنفی، سلیمان بن ابراهیم، ینایع المودة، تصحیح: علاءالدین اعلمی، بیروت: مؤسسه اعلمی للمطبوعات، ۱۷۲۰م.

قهپائی، عنایة الله، مجمع الرجال، قم: اسماعیلیان، ۱۳۶۴ش.

کشی، محمد بن عمر، اختیار معرفة الرجال، تحقیق: مهدی رجایی، تصحیح: محمدباقر میرداماد، تلخیص: محمد بن حسن طوسی، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۴ق.

کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تصحیح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیة، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.

مازندرانی حائری، محمد بن اسماعیل، منتهی المقال فی أحوال الرجال، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۶ق.

مامقانی، عبدالله، مقباس الهدایة فی علم الدراية، بیروت: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۱ق.

مامقانی، محی الدین، تنقیح المقال فی علم الرجال، تصحیح: محمدرضا مامقانی، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۳۱ق.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار، جمعی از محققان، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.

المجند، صلاح الدین، «معجم مصنفات ابن ابی الدنیا»، مجمع اللغة العربية بدمشق، جلد ۴۹، صص ۵۷۹-۵۹۴، ۱۳۹۴ق.

مشکینی اردبیلی، ابوالحسن، وجیزة فی علم الرجال، مصحح: زهیر اعرجی، لبنان: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۹۹۱م.

مظاهری، حسین، الثقات الأخیار من رواة الأخبار، قم: مؤسسه الزهراء لإحياء التراث الثقافية المدراسية، ۱۴۲۸ق.

مظفر، محمد بن حسن، الإفصاح عن أحوال الرواة الصحاح، تحقیق: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۲۶ق.

مفید، محمد بن محمد، اوائل المقالات، تحقیق: مهدی محقق، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، بی تا.

مفید، محمد بن نعمان، الجمل و النصرة لسيد العترة في حرب البصرة، تصحيح: علی میر شریفی، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.

میبیدی، حسین بن معین الدین، دیوان امیرالمؤمنین (علیه السلام)، قم: بی تا، ۱۴۱۱ق.

نجاشی، احمد بن علی، رجال نجاشی، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، چاپ ششم، ۱۳۶۵ش.
نوبختی، ابراهیم بن اسحاق، الياقوت في علم الکلام، تصحيح: علی اکبر ضیائی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۳ق.

نهج البلاغه

نیشابوری، مسلم، صحیح مسلم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
واثق‌راد، محمدحسین، «اعتبار علمی واقدی و مغازی»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره‌های ۱۶۲ و ۱۶۳، صص ۳۳۱-۳۴۵، ۱۳۸۱ش.
ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، تنبيه الخواطر و نزهة النواظر (مجموعه ورام)، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۶۹ش.

ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی، مجموعه ورام، قم: مکتبه فقیه، ۱۴۱۰ق.
هاشمی خویی، حبیب الله، ویراستار: حسن حسن زاده آملی، انوار الهدی، بی جا: بی تا، ۱۳۹۲ش.

Bibliography

The Holy Qur'an.

Ibn Abī al-Ḥadīd, 'Abd al-Ḥamīd b. Muḥammad. Sharḥ Nahj al-Balāghah.

Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar'ashī, 1404 AH.

Ibn Abī Ḥātim, Abū Muḥammad 'Abd al-Raḥmān. Al-Jarḥ wa al-Ta'dīl.

Hyderabad Deccan: Majlis Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyyah, 1271 AH.

Ibn Ḥazm, 'Alī b. Aḥmad. Al-Faṣl fī al-Mīlāl wa al-Ahwā' wa al-Niḥāl. Beirut:

Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1416 AH.

Ibn Dāwūd, Ḥasan b. 'Alī b. Dāwūd. Rijāl Ibn Dāwūd. Tehran: University of Tehran, 1342 SH.

Ibn Shu'bah al-Ḥarrānī, Ḥasan b. 'Alī. Tuḥaf al-'Uqūl. Edited by 'Alī Akbar Ghaffārī. 2nd ed. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn, 1404 AH.

Ibn Shahrāshūb, Muḥammad b. 'Alī. *Ma'ālim al-'Ulamā' fī Fihrist Kutub al-Shī'ah. Introduction by Muḥammad Ṣādiq Baḥr al-'Ulūm. n.p.: al-Maṭba'ah al-Ḥaydariyyah, n.d.

Ibn al-Shahīd al-Thānī, Ḥasan. Muntaqā al-Jumān fī al-Aḥādīth al-Shihāh wa al-Ḥisān. Edited by 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Jamā'at al-Mudarrisīn, 1362 SH.

Ibn Ṭāwūs, Aḥmad b. Mūsā. Binā' al-Maqālah al-Fāṭimiyyah fī Naqd al-Risālah al-'Uthmāniyyah*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt, 1411 AH.

Ibn Ṭāwūs, 'Alī b. Mūsā. Al-Ṭarā'if fī Ma'rifat Madhāhib al-Ṭawā'if. Qom: Maṭba'at al-Khayyām, 1400 AH.

Ibn 'Adī, Aḥmad 'Abd Allāh. Al-Kāmil fī Ḍu'afā' al-Rijāl. Edited and annotated by 'Alī Muḥammad Mu'awwad. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, n.d.

Ibn 'Asākir, Abū al-Qāsim. Tārīkh Madīnat Dimashq. n.p.: Dār al-Fikr lil-Ṭibā'ah wa al-Nashr wa al-Tawzī', 1415 AH.

Ibn Ghaḍā'irī, Aḥmad b. Ḥusayn. Al-Ḍu'afā'. Edited by Muḥammad Riḍā Ḥusaynī Jalālī. Qom: Mu'assasah 'Ilmiyyah wa Farhangī Dār al-Ḥadīth, 1422 AH.

Ibn Fāris, Aḥmad b. Fāris. Mu'jam Maqāyīs al-Lughah. Edited by 'Abd al-Salām Muḥammad Hārūn. Qom: Maktab al-'Ilām al-Islāmī, 1404 AH.

Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram. Lisān al-'Arab. Edited by Jamāl al-Dīn Mīrdāmād. Beirut: Dār al-Fikr lil-Ṭibā'ah wa al-Nashr wa al-Tawzī' / Dār Ṣādir, 1414 AH.

- Ibn al-Nadīm, Muḥammad b. Ishāq. Al-Fihrist. Beirut: Dār al-Ma‘rifah, n.d.
- Ibn Hishām, ‘Abd al-Malik b. Hishām al-Ḥimyarī al-Mu‘āfirī. *Al-Sīrah al-Nabawīyyah. Edited by Muṣṭafā al-Saqqā, Ibrāhīm al-Abyārī, and ‘Abd al-Ḥafīz Shalabī. Beirut: Dār al-Ma‘rifah, n.d.
- Abū Ya‘lā, Aḥmad b. ‘Alī b. al-Muthannā. Musnad Abī Ya‘lā. Beirut: Dār al-Ma‘mūn lil-Turāth, 1410 AH.
- Ardabīlī, Muḥammad b. ‘Alī. Jāmi‘ al-Ruwāt wa Izāḥat al-Ishtibāhāt ‘an al-Ṭuruq wa al-Asānīd. Lebanon: Dār al-Aḍwā’, 1403 AH.
- Astarābādī, Muḥammad b. ‘Alī. Manhaj al-Maqāl fī Taḥqīq Aḥwāl al-Rijāl*. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā’ al-Turāth, 1422 AH.
- Iṣfahānī, Abū Nu‘aym Aḥmad b. ‘Abd Allāh. Dalā’il al-Nubuwwah. Beirut: Dār al-Kitāb al-Lubnānī, n.d.
- A‘rajī Kāzīmī, Muḥsin b. Ḥasan. ‘Uddat al-Rijāl. Qom: Ismā‘īliyyān, 1415 AH.
- Amīn, Sayyid Muḥsin. A‘yān al-Shī‘ah. Beirut: Ḥasan Amīn, 1406 AH.
- Irwānī, Muḥammad Bāqir. Durūs al-Tamhīdiyyah fī Qawā‘id al-Rijāliyyah. Qom: Madīn, 1431 AH.
- Baḥrānī, Ibn Maytham. Qawā‘id al-Marām fī ‘Ilm al-Kalām. Edited by Sayyid Aḥmad Ḥusaynī. 2nd ed. Qom: Kitābkhānah Āyat Allāh al-Mar‘ashī, 1406 AH.
- Barqī, Aḥmad b. Muḥammad. Al-Rijāl. Edited by Muḥammad Kāzīm Miyyāmawī. Tehran: University of Tehran, 1342 SH.
- Burūjirdī, Ḥusayn. Jāmi‘ al-Aḥādīth al-Shī‘ah. Tehran: Farhang Sabz, n.d.
- Bassām, Murtaḍā. Zubdat al-Maqāl min Mu‘jam al-Rijāl. n.p.: Dār al-Maḥajjah al-Bayḍā’, 1426 AH.
- Bakrī, Aḥmad b. ‘Abd Allāh. Al-Anwār fī Mawlid al-Nabī. Edited by Aḥmad Rūḥānī. Qom: Dār al-Sharīf al-Raḍī, 1411 AH.
- Bihbahānī, Waḥīd. Al-Fawā‘id al-Rijāliyyah. n.p.: Maktabat Ahl al-Bayt (as), n.d.
- Turābī, ‘Alī Akbar. Al-Mawsū‘ah al-Rijāliyyah al-Muyassarah. 2nd ed. n.p.: Mu‘assasah Ta‘līmātī wa Taḥqīqātī Imām Ṣādiq (as), 1382 SH.
- Tirmidhī, Muḥammad b. ‘Īsā. Sunan al-Tirmidhī (Al-Jāmi‘ al-Ṣaḥīḥ). Edited by Maḥmūd Muḥammad Maḥmūd al-Naṣṣār. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1421 AH.
- Tafarshī, Muṣṭafā b. Ḥusayn. Naqd al-Rijāl. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt, 1377 SH.

- Tahanawī, Muḥammad b. ‘Alī b. ‘Alī al-Fārūqī. *Kashshāf Iṣṭilāḥāt al-Funūn wa al-‘Ulūm*. Beirut: Maktabat Lubnān, n.d.
- Tehrānī, Āqā Buzurg. *Al-Dharī‘ah ilā Taṣānīf al-Shī‘ah*. Qom and Tehran: Ismā‘īliyyān / Kitābkhānah Ismā‘īliyyah, 1408 AH.
- Ḥurr al-‘Āmilī, Muḥammad b. Ḥasan. *Ithbāt al-Hudāt bi al-Nuṣūṣ wa al-Mu‘jizāt*. Beirut: Mu’assasat al-A‘lāmī, 1422 AH.
- Ḥasanzādah Āmulī, Ḥasan. *Insān-i Kāmil az Dīdgāh-i Nahj al-Balāghah*. n.p.: Qiyām, 1372 SH.
- Ḥusaynī Jalālī, Muḥammad Ḥusayn and Javiyā Jahānbakhsh. “Pizhūhishī Darbārah Dīwān Imām ‘Alī (as).” *Āyinah Pizhūhish*, no. 66, pp. 141–153, 1379 SH.
- Ḥusaynī Ṣadr, ‘Alī. *Fawā’id al-Rijāliyyah*. Qom: Dalīl Mā, 1430 AH.
- Ḥusaynī, ‘Abd al-Zahrā’. *Maṣādir Nahj al-Balāghah wa Asānīduhā*. Beirut: Dār al-Aḍwā’, 1405 AH.
- Ḥalabī, Abū Ṣalāḥ. *Taqrīb al-Ma‘ārif**. Qom: al-Hādī, 1404 AH.
- Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf. *Khulāṣat al-Aqwāl fī Ma‘rifat al-Rijāl*. Edited by Āstān Quds Raḍawī, Bunyād Pizhūhishhā-yi Islāmī. Mashhad: Āstān Quds Raḍawī, 1381 SH.
- Ḥillī, Ḥasan b. Yūsuf. *Rijāl al-‘Allāmah al-Ḥillī*. 2nd ed. Qom: Sharīf Raḍī, 1402 AH.
- Khomeini, Rūḥ Allāh. *Taqrīrāt: Naqīḥ al-Uṣūl*. Reported by Ḥusayn Taqwā Ishtihārdī. Tehran: Mu’assasah Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeini, n.d.
- Khoei, Abū al-Qāsim. *Mu‘jam Rijāl al-Ḥadīth wa Tafṣīl Ṭabaqāt al-Ruwāt*. n.p.: n.pub., 1413 AH.
- Daylamī, Ḥasan b. Muḥammad. *Irshād al-Qulūb ilā al-Ṣawāb*. Qom: Sharīf Raḍī, 1412 AH.
- Dhahabī, Shams al-Dīn Muḥammad b. Aḥmad b. ‘Uthmān. *Siyar A‘lām al-Nubalā’*. 9th ed. Beirut: Mu’assasat al-Risālah, 1413 AH.
- Dhahabī, Muḥammad b. Aḥmad. *Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-A‘lām*. Edited by ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmurī. 2nd ed. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1409 AH.
- Dhahabī, Muḥammad b. Aḥmad. *Mīzān al-I‘tidāl*. Beirut: Dār al-Fikr, n.d.
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. *Al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur’ān*. n.p.: Nashr al-Kitāb, 1404 AH.
- Ziriklī, Khayr al-Dīn. *Al-A‘lām*. 5th ed. Beirut: Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn, 1980 CE.
- Zamakhsharī, Muḥammad b. ‘Umar. *Rabī‘ al-Abrār wa Nuṣūṣ al-Akhyār*. n.p.: Mu’assasah ‘Ilmiyyah lil-Maṭbū‘āt, n.d.

- Sālim, Shams al-Dīn. *Dīwān mansūb bi Imām Amīr al-Mu'minīn (as)*. n.p.: n.pub., 1429 AH.
- Subhānī, Ja'far. *Uṣūl al-Ḥadīth wa Aḥkāmuhu fī 'Ilm al-Dirāyah*. 2nd ed. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 1393 SH.
- Shāmī, Yūsuf b. Ḥātam. *Al-Durr al-Naẓīm fī Manāqib al-A'imma al-Lahāmīm*. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn, 1420 AH.
- Shūshṭarī, Muḥammad Taqī. *Qāmūs al-Rijāl*. 2nd ed. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmiyyah, 1410 SH.
- Al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. 'Alī. *Al-Ri'āyah fī 'Ilm al-Dirāyah*. Edited by 'Abd al-Ḥusayn. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar'ashī al-Najafī, 1408 AH.
- Shaykh Kabīr, Muḥammad Ḥasan. *Natījat al-Maqāl fī 'Ilm al-Rijāl*. Edited by Bāsim Muḥammad Asadī. Qom: Dalīl Mā, 1345 AH.
- Ṣāfi, Maḥmūd b. 'Abd al-Raḥīm. *Al-Jadwal fī I'rāb al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Rashīd / Mu'assasat Īmān, 1418 AH.
- Ṣadr, Ḥasan. *Nihāyat al-Dirāyah fī Sharḥ al-Risālah al-Mawsūmah bi al-Wajīzah lil-Bahā'ī*. n.p.: Nashr Mash'ar, n.d.
- Ṣadūq, Muḥammad b. 'Alī. *Ma'ānī al-Akḥbār*. Edited by 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Daftar Intishārāt wa Ṭābiq bi Jāmi'at al-Mudarrisīn, 1403 AH.
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān*. 5th ed. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn, 1417 AH.
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Kāzīm. *Madārik Fiḥ al-Sunnah 'alā Nahj Wasā'il al-Shī'ah*. Qom: Mu'assasah 'Ilmiyyah Farhangī Dār al-Ḥadīth, 1433 AH.
- Ṭabarsī, Faḍl b. Ḥasan. *A'lām al-Warā bi A'lām al-Hudā*. 3rd ed. Tehran: al-Islāmiyyah, 1390 SH.
- Ṭabarsī, Faḍl b. Ḥasan. *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. 3rd ed. Tehran: Nāṣir Khusraw, 1372 SH.
- Ṭabarī Āmulī, 'Imād al-Dīn Abū Ja'far Muḥammad b. Abī al-Qāsim. *Bishārat al-Muṣṭafā li Shī'at al-Murtaḍā*. 2nd ed. Najaf: n.pub., 1383 AH.
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr. *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1412 AH.
- Ṭūsī, Khwājah Naṣīr al-Dīn. *Talkhīṣ al-Muḥaṣṣal*. 2nd ed. Beirut: Dār al-Adwā', 1405 AH.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. *Al-Iqtīṣād fīmā Yata'allaq bi al-I'tiqād*. 2nd ed. Beirut: n.pub., 1406 AH.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. *Al-Amālī*. Edited by Mu'assasat al-Bi'that. Qom: Dār al-Thaqāfah, 1414 AH.

- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qurʾān*. Edited by Aḥmad Qaṣīr ʿĀmilī. Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī, n.d.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. *Tahdhīb al-Aḥkām*. Edited by Ḥasan Khirsān. 4th ed. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1365 SH.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. *Rijāl al-Ṭūsī*. Edited by Javād Qayyūmī Iṣfahānī. 3rd ed. Qom: Jāmiʿat al-Mudarrisīn, 1373 SH.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. *Fihrist Kutub al-Shīʿah wa Uṣūlihim wa Asmāʾ al-Muṣannifin wa Aṣḥāb al-Uṣūl*. Qom: Maktabat al-Muḥaqqiq al-Ṭabāṭabāʾī, 1420 AH.
- ʿĀmilī Karakī, ʿAlī b. Ḥusayn b. ʿAbd al-ʿĀlī. *Jāmiʿ al-Maqāṣid fī Sharḥ al-Qawāʿid*. Edited by Research Group of Muʿassasat Āl al-Bayt (as). Qom: Muʿassasat Āl al-Bayt (as), 1414 AH.
- ʿĀmilī, Abū Jaʿfar Muḥammad b. Ḥasan. *Istiqṣāʾ al-Iʿtibār fī Sharḥ al-Istibṣār*. Corrected by Research Group of Muʿassasat Āl al-Bayt (as). Qom: Muʿassasat Āl al-Bayt (as), 1419 AH.
- ʿAsqalānī, Ibn Ḥajar Aḥmad b. ʿAlī. *Al-Iṣābah*. Edited by ʿĀdil Aḥmad ʿAbd al-Mawjūd and ʿAlī Muḥammad Muʿawwaḍ. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah, 1404 AH.
- ʿAsqalānī, Ibn Ḥajar Aḥmad b. ʿAlī. *Tahdhīb al-Tahdhīb*. n.p.: Dār al-Fikr, 1404 AH.
- ʿAsqalānī, Abū al-Faḍl Aḥmad b. ʿAlī. *Taqrīb al-Tahdhīb*. Edited by Muḥammad ʿAwwāmah. Syria: Dār al-Rashīd, 1406 AH.
- ʿAskarī, Sayyid Murtaḍā. *Bāzshināsī-yi Dū Maktab*. Translated by Muḥammad Javād Karamī. n.p.: Dānishkadah Uṣūl Dīn, 1388 SH.
- ʿAskarī, Sayyid Murtaḍā. *Bar Gustarah-yi Kitāb va Sunnat*. Translated by Muḥammad Javād Karamī. Qom: Dānishkadah Uṣūl Dīn, 1387 SH.
- ʿAskarī, Sayyid Murtaḍā. *Naqsh-i Aʿimmah dar Iḥyāʾ-yi Dīn*. Qom: Dānishkadah Uṣūl Dīn, 1388 SH.
- ʿAlam al-Hudā, Sharīf Murtaḍā. *Al-Dhakhīrah fī ʿIlm al-Kalām*. Edited by Sayyid Aḥmad Ḥusaynī. Qom: Muʿassasat al-Nashr al-Islāmī, 1413 AH.
- ʿAlyārī Tabrizī, ʿAlī b. ʿAbd Allāh. *Bahjat al-Āmāl fī Sharḥ Zubdat al-Aqwāl*. Edited by Jaʿfar Ḥāʾirī and Hidāyat Allāh Mustaraḥmī. Tehran: Farhang Islāmī Kūshānpūr, 1412 AH.
- Farāhīdī, Khalīl b. Aḥmad. *Al-ʿAyn*. 2nd ed. Qom: Hijrat, 1409 AH.
- Firūzābādī, Majd al-Dīn. *Al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. Edited by Research Office of Turāth Muʿassasat al-Risālah. Beirut: Muʿassasat al-Risālah lil-Ṭibāʿah wa al-Nashr wa al-Tawzīʿ, 1426 AH.
- Fayṣal Nūr. *Al-Imāmah wa al-Naṣṣ*. n.p.: Dār al-Ṣādiq, n.d.

- Qundūzī Hanafī, Sulaymān b. Ibrāhīm. Yanābī' al-Mawaddah. Edited by 'Alā' al-Dīn A'lamī. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī lil-Maṭbū'āt, 1720 CE.
- Qahpā'ī, 'Ināyat Allāh. Majma' al-Rijāl. Qom: Ismā'īliyyān, 1364 SH.
- Kashshī, Muḥammad b. 'Umar. Ikhtiyār Ma'rifat al-Rijāl. Edited by Mahdī Rajā'ī. Corrected by Muḥammad Bāqir Mīrdāmād. Abridged by Muḥammad b. Ḥasan al-Ṭūsī. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt li-Ihyā' al-Turāth, 1404 AH.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb. Uṣūl al-Kāfī. Edited by 'Alī Akbar Ghaffārī and Muḥammad Ākhūndī. 4th ed. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah, 1407 AH.
- Māzandarānī Ḥā'irī, Muḥammad b. Ismā'īl. Muntahā al-Maqāl fī Aḥwāl al-Rijāl. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt li-Ihyā' al-Turāth, 1416 AH.
- Māmāqānī, 'Abd Allāh. Miqbās al-Hidāyah fī 'Ilm al-Dirāyah. Beirut: Mu'assasat Āl al-Bayt (as), 1411 AH.
- Māmāqānī, Muḥyī al-Dīn. Tanqīh al-Maqāl fī 'Ilm al-Rijāl. Edited by Muḥammad Riḍā Māmāqānī. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt li-Ihyā' al-Turāth, 1431 AH.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir b. Muḥammad Taqī. Biḥār al-Anwār. A group of researchers. 2nd ed. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī, 1403 AH.
- Al-Mujand, Ṣalāḥ al-Dīn. "Mu'jam Muṣannafāt Ibn Abī al-Dunyā." Majma' al-Lughah al-'Arabiyyah bi Dimashq, vol. 49, pp. 579–594, 1394 AH.
- Mashkīnī Ardabīlī, Abū al-Ḥasan. Wajīzah fī 'Ilm al-Rijāl. Edited by Zuhayr A'rajī. Lebanon: Mu'assasat al-A'lamī lil-Maṭbū'āt, 1991 CE.
- Muzāhirī, Ḥusayn. Al-Thiqāt al-Akhyār min Ruwāt al-Akhhbār. Qom: Mu'assasat al-Zahrā' (sa) al-Thaqāfiyyah al-Dirāsiyyah, 1428 AH.
- Muzaffar, Muḥammad b. Ḥasan. Al-Iffāṣāḥ 'an Aḥwāl al-Ruwāt al-Ṣiḥāḥ. Edited by Mu'assasat Āl al-Bayt li-Ihyā' al-Turāth. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt, 1426 AH.
- Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad. Awā'il al-Maqālāt. Edited by Mahdī Muḥaqqiq. Tehran: University of Tehran Press, n.d.
- Mufīd, Muḥammad b. Nu'mān. Al-Jamal wa al-Nuṣrah li Sayyid al-'Itrah fī Ḥarb al-Baṣrah. Edited by 'Alī Mīr Sharīfī. Qom: Kungarah Shaykh Mufid, 1413 AH.
- Maybudī, Ḥusayn b. Mu'in al-Dīn. Dīwān Amīr al-Mu'minīn (as). Qom: n.pub., 1411 AH.
- Najāshī, Aḥmad b. 'Alī. Rijāl al-Najāshī. 6th ed. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 1365 SH.
- Nawbakhṭī, Ibrāhīm b. Ishāq. Al-Yāqūt fī 'Ilm al-Kalām. Edited by 'Alī Akbar Diyā'ī. Qom: Kitābkhānah Āyat Allāh al-Mar'ashī, 1413 AH.

Nahj al-Balāghah.

Nīshābūrī, Muslim. Ṣaḥīḥ Muslim. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, n.d.
Vāthiqī Rād, Muḥammad Ḥusayn. "I'tibār 'Ilmī-yi Wāqidī wa Maghāzī."

Nashriyyah Dānishkadah Adabiyyāt wa 'Ulūm Insānī Dānishgāh Tehran,
nos. 162 & 163, pp. 331–345, 1381 SH.

Warrām b. Abī Firās, Mas'ūd b. 'Īsā. Tanbīh al-Khawāṭir wa Nuzhat al-
Nawāzīr (Majmū'ah Warrām). Mashhad: Bunyād Pizhūhishhā-yi Islāmī,
1369 SH.

Warrām b. Abī Firās, Mas'ūd b. 'Īsā. Majmū'ah Warrām. Qom: Maktabat
Faqīh, 1410 AH.

Hāshimī Khū'ī, Ḥabīb Allāh. Anwār al-Hudā. Edited by Ḥasan Ḥasanzādah
Āmulī. n.p.: n.pub., 1392 SH..

